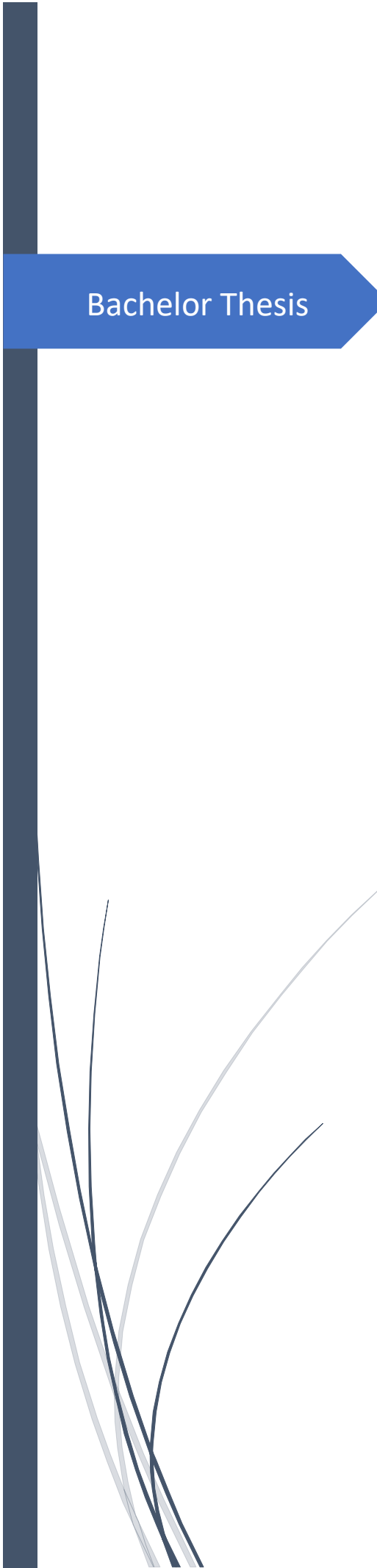

A thick dark blue vertical bar runs down the left side of the page. A blue arrow-shaped banner points to the right, containing the text 'Bachelor Thesis'. Below the banner, several thin, curved lines in dark blue and light grey sweep upwards from the bottom left towards the center of the page.

Bachelor Thesis

Het lezen van de toekomst

Kwalitatief onderzoek naar het gebruik van
toekomstverbeelding door jongeren

Vera Wonnink - S1683918

Begeleiders:

Dr. Anneke Sools & Dr. Matthijs Noordzij

Universiteit Twente

Positieve Psychologie & Technologie

2018

Abstract

Background: Future imagination, or futuring, is made up of all the processes involved in imagining the future. It is the capacity to use the future as a guideline for thoughts and actions in the present. Based on the literature futuring appears to be able to fulfil many important functions, such as providing a guide for current thoughts and behavior, providing a direction in life. Young people, who already have to deal with the insecurity of the adolescence, now also have to develop themselves in the especially rapidly changing and complex twenty-first century society. This age category can therefore benefit greatly from the functions futuring seems to provide. It seems possible to stimulate the capacity of futuring by cultural and creative education. An example of this is the project ‘Over Doelen en Dromen’, (‘about dreams and goals’). This project was offered to the second year students at a Dutch high school. The main question in this research was: *‘In what way do adolescents use the future?’*. This question was divided into three sub-questions: 1. *‘What is the content of the future imaginations of adolescents?’*, 2. *‘What are the experiences of adolescents with future imagination?’* and 3. *‘How do the content of, and the experiences with future imagination develop by participation in a cultural and creative educational project and study about this?’*.

Method. In total, six students with an average age of 12-14 years participated in the study. Four participants were female, two were male. By conducting a qualitative, in-depth study the ways in which adolescents use the future were researched. The materials used for this study were interviews and letters from the future. These materials were used both before and after the project. To study this data an inductive coding scheme was developed, consisting of three code groups: ‘dreams’, ‘imagining’, and ‘experience’. In this way, the data could be ordered and compared.

Results. The content of the future imaginations of the students seemed to focus mainly on professions, education and future relationships. This focus remained the same after the project. The experiences with future imagination mainly focused on an unclear future. Beforehand, the students indicated to not be actively involved with the future. Furthermore, it was reported that futuring was experienced as important and pleasant, but also as difficult. This experience remained the same after the project. The image of the future however had become clearer for some of the students. The majority afterwards also reported to be more actively involved with the future. Both beforehand and afterwards the students had a certain preferred attitude towards the future, this attitude seems to have strengthened.

Conclusion. On their own, the participating adolescents made little use of the future. By providing a cultural and creative educational project however, the adolescents could develop their capacity of futuring. They all had certain stances towards the future. These seem to have been strengthened and enhanced by their participation. The adolescents however did not become more versatile in their use of the future. Futuring has been proven to, to a certain extent, be able to provide a direction in life and to therefore guide the current behavior of adolescents in a positive manner.

Samenvatting

Aanleiding. Toekomstverbeelding bestaat uit alle processen die te maken hebben met het verbeelden van de toekomst. Het is de capaciteit om de toekomst te gebruiken als een leidraad voor gedachten en acties in het heden. Het lijkt voornamelijk als gids te werken voor huidig gedrag en een richting te geven in het leven. Jongeren die al te maken hebben met de onzekerheid van de adolescentie, moeten zichzelf in de bijzonder snel veranderende en complexe samenleving van de eenentwintigste eeuw ontwikkelen. Deze leeftijdsgroep kan daarom veel profijt hebben bij de functies die toekomstverbeelding lijkt te bieden. Het lijkt mogelijk om deze capaciteit te stimuleren door middel van kunsteducatie. Een vorm van hiervan is het kunsteducatieproject 'Over Doelen en Dromen', dat dit jaar aangeboden werd aan de tweede klas van een middelbare havo-vwo school. De hoofdvraag in dit onderzoek was: *'Op welke manier maken jongeren gebruik van de toekomst?'*. Deze vraag werd opgedeeld in drie deelvragen: 1. *'Wat is de inhoud van de toekomstverbeeldingen van jongeren?'*, 2. *'Wat zijn de ervaringen van jongeren met toekomstverbeelding?'* en 3. *'Hoe ontwikkelen de inhoud van, en de ervaringen met de toekomstverbeeldingen door de deelname aan een kunsteducatieproject en onderzoek hiernaar?'*.

Methode. In het totaal deden zes leerlingen met een gemiddelde leeftijd van 12-14 jaar mee aan dit onderzoek. Vier participanten waren vrouwelijk, twee waren mannelijk. Door middel van een kwalitatief diepteonderzoek werd het gebruik van de toekomst door jongeren onderzocht. De materialen die werden gebruikt voor dit onderzoek waren interviews en brieven uit de toekomst. Deze materialen werden zowel voor als na het project gebruikt. Om deze data te onderzoeken was een inductief codeerschema ontwikkeld, bestaande uit drie codegroepen: 'dromen', 'verbeelden' en 'ervaring'. Op deze manier kon de data geordend en vergeleken worden.

Resultaten. De inhoud van de toekomstverbeeldingen van de leerlingen bleek betrekking te hebben op beroepen, opleidingen en relaties. Hierin werd na het project geen verandering gerapporteerd. De ervaring met toekomstverbeelding ging vooral over een onduidelijke toekomst. De leerlingen gaven aan niet actief bezig te zijn met de toekomst. Daarnaast werd gerapporteerd dat toekomstverbeelding werd ervaren als belangrijk en prettig, maar ook als moeilijk. Deze ervaring was achteraf hetzelfde. Het beeld van de toekomst was voor sommige leerlingen echter wel helderder geworden en het merendeel gaf achteraf aan actiever met de toekomst bezig te zijn. De leerlingen hadden zowel voor als achteraf een bepaalde voorkeurshouding tegenover de toekomst, deze lijkt te zijn versterkt.

Conclusie. De deelnemende jongeren maakten uit zichzelf weinig gebruik van de toekomst. Door middel van een kunsteducatieproject konden de jongeren echter hun capaciteit tot toekomstverbeelding ontwikkelen. Ze hadden allemaal een bepaalde houding ten opzichte van de toekomst. Deze lijken te zijn versterkt en verbeterd door hun deelname. De jongeren werden echter niet veelzijdiger in hun gebruik van de toekomst. Het is bewezen dat toekomstverbeelding tot een zekere hoogte een richting in het leven kan bieden en daardoor het huidige gedrag van de adolescenten kan sturen op een positieve manier.

Inhoud

Inleiding	5
Benaderingen en Functies van Toekomstverbeelding.....	5
Jongeren en Toekomstverbeelding	8
Kunsteducatie en de Ontwikkeling van Toekomstverbeelding	9
Methode	11
Over Doelen en Dromen.....	11
Procedure	11
Materialen	12
Deelnemers.....	15
Analyse	16
Resultaten	18
Anne: Ontdekken Dat Ze Het Al Wist.....	18
Bart: Moeite Doen Om Je Doelen Te Bereiken	20
Chris: De Toekomst Komt Later	23
Daphne: Zekerheid Vinden In De Onzekerheid.....	25
Eva: De (Milieu)Bewuste Zeebioloog	29
Femke: Elke Dag Een Doel Stellen	31
Toekomstbrieven: Overeenkomsten en Verschillen	34
Toekomstverbeelding Algemeen: Inhoud en Opvattingen.....	34
Toekomstverbeelding Algemeen: Veranderingen Algemeen	35
Discussie	37
Deelvraag 1	37
Deelvraag 2	38
Deelvraag 3	39
Hoofdvraag.....	41
Literatuur	42
Bijlage 1: Instructie Toekomstbrief	44
Bijlage 2: Informatiebrief Ouders/Verzorgers	45

Bijlage 3: Interviewschema Eerste Interview	46
Bijlage 4: Interviewschema Tweede Interview.....	48

Inleiding

Leuke afspraken maken voor het weekend, het plannen van de zomervakantie, dromen over die ene baan, of fantaseren over je bruiloft, toekomstverbeelding is een capaciteit die grote invloed kan hebben in iemands dagelijks leven, maar ook op de levensloop. Toekomstverbeelding wordt omschreven als alle processen die met het verbeelden van de toekomst te maken hebben. Tevens is het de capaciteit om de toekomst te gebruiken als een leidraad voor gedachten en acties in het heden (Sools & Mooren, 2012).

In dit onderzoek zal gekeken worden naar de toekomstverbeelding van jongeren en hun opvattingen hierover. Hierbij wordt onder meer gekeken naar hoe jongeren praten over de toekomst, hoe belangrijk ze de verbeelding ervan vinden, hoe nuttig toekomstverbeelding wordt gevonden en het gevoel dat ze erbij ervaren. Er wordt verondersteld dat opvattingen over de toekomst kunnen veranderen, het kan bijvoorbeeld aangeleerd worden door middel van kunsteducatie (National Advisory Committee on Creative and Cultural Education, 1999). Er wordt gekeken naar een groep leerlingen van een middelbare school die hebben deelgenomen aan een kunsteducatieproject dat zich richt op de persoonlijke en emotionele ontwikkeling van jongeren. Door middel van een kwalitatief onderzoek wordt bij jongeren gekeken naar het gebruik van toekomstverbeelding en de ervaringen hiermee. Daarbij wordt onderzocht hoe dit verandert door deelname aan een kunsteducatieproject.

Benaderingen en Functies van Toekomstverbeelding

Toekomstverbeelding is de gekozen term voor dit onderzoek. In de literatuur zijn echter binnen verschillende vakgebieden verschillende termen te vinden die op hetzelfde doelen, of een onderdeel van toekomstverbeelding representeren. Zo is er op groepsniveau de educatieve benadering van Miller (2015) en de organisatorische benadering van Cornish (2004). Op persoonlijk niveau is er de psychologische benadering van Markus en Nurius (1986) en daarbinnen is specifiek de narratieve benadering van Sools (2016). Deze vier benaderingen gebruiken allemaal een andere benaming: Miller (2015) verwijst naar *futures literacy*, Cornish (2004) gebruikt de term *futureing*, Markus en Nurius (1986) spreken over *possible selves* en Sools (2016) noemt het *toekomstverbeelding*.

Bij de educatieve benadering spreekt Miller (2015) over *futures literacy*. Dit wordt gedefinieerd als een manier van het verbeteren van de capaciteiten van individuen te anticiperen. Dit gaat door middel van twee stappen: ten eerste leren mensen verandering te herkennen en daar een betekenis aan te geven. Bijvoorbeeld, bij het oversteken van de straat leer je te zien dat een auto harder gaat rijden. De betekenis die je hieraan geeft is dat je harder moet gaan lopen, omdat je anders aangereden wordt. De tweede stap in het proces is om steeds vaardiger worden in dit proces: je hoeft er dus steeds minder bij na te denken dat je harder moet gaan lopen als een auto harder op je af rijdt, op gegeven moment gaat dit automatisch. Dit anticiperen noemt Miller (2015) 'het gebruiken van de toekomst'. Een 'futures literate' mens is iemand die in staat is om 'de toekomst te lezen' en dus verschillende manieren van anticipatie kan kiezen en inzetten afhankelijk de situatie en zijn/haar

intenties. Volgens Miller is deze vorm van toekomstverbeelding een enorme bron van kennis die nog niet genoeg gebruikt wordt door mensen. Hij maakt dit duidelijk aan de hand van een gedachte-experiment, waarbij hij toekomstverbeelding of futures literacy vergelijkt met de capaciteit om te kunnen lezen. Voor de mensen die kunnen lezen, is het bijna een automatische handeling en is de toegang tot deze enorme bronnen van informatie nagenoeg vanzelfsprekend, maar voor analfabeten is dit niet zo. Miller vergelijkt een gebrek aan toekomstverbeelding met analfabetisme in een samenleving waarin teksten van groot belang zijn. Op deze manier demonstreert hij het belang van toekomstverbeelding en de invloed die het kan hebben. Deze vaardigheid van futures literacy, het kunnen lezen en gebruiken van de toekomst, is volgens Miller een belangrijke vaardigheid die vandaag de dag nog onvoldoende gebruikt wordt (Miller, 2015).

Binnen de organisatorische benadering van toekomstverbeelding spreekt Cornish over *futuring*, hij spreekt hierover in zijn boek 'Futuring: The exploration of the future' (2004). Volgens hem is het doel van *futuring* niet om de toekomst te voorspellen, maar om deze te verbeteren. Mensen en organisaties willen anticiperen op mogelijke toekomstige situaties, zodat we ons erop kunnen voorbereiden. We willen vooral weten over kansen en risico's waar we op voorbereid moeten zijn. Volgens Cornish is *futuring* de kunst en de wetenschap van het verkennen van de toekomst. Het biedt methoden en technieken die kunnen helpen trends te begrijpen, kansen te identificeren en gevaren te vermijden. Verder zou *futuring* kunnen helpen om mogelijke toekomstige ontwikkelingen te begrijpen, betere beslissingen te maken, waardevolle doelen te stellen en daarbij de middelen te vinden om deze te bereiken (Cornish, 2004).

Binnen de psychologie is de *possible selves* benadering van Markus en Nurius (1986) bekend. Possible selves zijn mogelijke versies van jezelf tot wie je je kan ontwikkelen. Dit kan een rijk zelf of een gelukkig zelf zijn, maar ook juist de versies van het zelf die we vrezen om te worden, zoals een zwerver zelf of een verslaafd zelf. Possible selves representeren de ideeën die individuen hebben over wat ze zouden kunnen worden zowel op een positieve als een negatieve manier. Dit verschaft een verbinding tussen cognitie en motivatie, het zorgt voor een aansporing tot bepaald gedrag, zowel uit angst om bepaalde selves niet te worden als de wens om andere selves wel te worden (Markus & Nurius, 1986). Iemands huidige zelf is hoe iemand zichzelf waarneemt en interpreteert, ook wel het huidige werkende zelfconcept dat iemand heeft. Possible selves worden gebaseerd op het zelf van het verleden en gecombineerd met beelden van het zelf in de toekomst. Ze zijn dus verschillend van de huidige zelf, maar zijn ook nauw verbonden met elkaar. Een van de possible selves die mensen van zichzelf voorstellen is het *ideal self*, het ideale zelf. Dit is de beste versie die mensen van zichzelf voorstellen, de versie waarvan het individu denkt dat hij of zij zo hoort te zijn. Rogers (in Markus & Nurius, 1986) claimde dat iemands zelfrespect en gevoel van eigenwaarde afhankelijk is van het verschil tussen het werkelijke, huidige zelf en het ideale zelf. Een grote discrepantie tussen het ideale zelf en de huidige zelf zorgt dus voor een laag gevoel van eigenwaarde en zelfrespect. Evenzo zorgt

een grote overeenkomst tussen de twee zelfen juist voor een hoger gevoel van eigenwaarde en meer zelfrespect (Markus & Nurius, 1986).

Sools gebruikt de term *toekomstverbeelding* als paraplueterm voor alle manieren van het voorstellen en het verbeelden van de toekomst (Sools, Borgmann, & de Kleine, 2016; Sools, Triliva, Fragkiadaki, & Tzanakis, 2017). Omdat de voorgenoemde termen futures literacy, possible selves en futuring alle drie vallen onder het algemene begrip van toekomstverbeelding, zal er verder in het onderzoek gebruik worden gemaakt van deze term. Toekomstverbeelding heeft in dit onderzoek betrekking op alle mogelijke manieren van het verbeelden, voorstellen en bezig zijn met de toekomst. Sools spreekt in twee andere artikelen over *narratieve toekomstverbeelding*, dit is een verbijzondering in geschreven vorm van de psychologische benadering rondom possible selves. Ze identificeert zes manieren om de toekomst te verbeelden in narratieve vorm: ‘retrospective evaluation’, ‘prospective orientation’, ‘expressive imagination of futured present’, ‘imagination and evaluation of the past’, ‘prospective intentional orientation’ en ‘present-oriented advisory letters’. Dit zijn allemaal andere manieren om na te denken over het verleden, het heden of de toekomst en daar iets uit te halen voor de toekomst. De constructie van toekomstige verhalen biedt inzicht in de betekenisgeving van de verteller in het heden. Op de manier dat herinnering betrekking heeft op een reconstructie van het verleden binnen het kader van het nu, is het verbeelden van de toekomst een constructie van de toekomst binnen het kader van het nu (Sools, Tromp & Mooren, 2015). Door te kijken naar de manier waarop mensen hun toekomst narratief vormgeven kan er inzicht verkregen worden in hoe duidelijk, belangrijk en tastbaar de toekomst voor ze is.

In een ander artikel over narratieve toekomstverbeelding onderscheiden Sools en Mooren (2012) vier houdingen (stances) die mensen kunnen aannemen ten opzichte van de toekomst. Deze houdingen jegens de toekomst, geven een inzicht in het gebruik van toekomstverbeelding. De eerste houding die gedefinieerd wordt, is de ‘controle’ houding, mensen die deze houding aannemen vertonen gepland, doelgericht gedrag, ze werken dus ergens naartoe. De tweede houding is ‘openheid’, dit heeft betrekking op een open, verwelkomende en accepterende attitude die mensen hebben als anticipatie op de onbekende toekomst, ze laten het op zich af komen. ‘Begrip’ is de derde houding. Mensen met deze houding pogen op een hermeneutische manier de toekomst te verklaren op een logische wijze, ze gaan de toekomst analyseren en geven er een interpretatie aan. De vierde houding is ‘intrinsiek’, mensen die deze houding aannemen zijn bezig met toekomstverbeelding puur voor het toekomstverbeelden zelf, niet om een ander doel te bereiken (Sools & Mooren, 2012). Door te kijken naar de houding die mensen hebben ten opzichte van de toekomst, kan een inzicht verkregen worden in hun gebruik van toekomstverbeelding.

Concluderend blijkt dus uit de literatuur dat de verschillende vormen van toekomstverbeelding bepaalde functies kunnen vervullen. Toekomstverbeelding helpt volgens Miller (2015) om verandering te herkennen en daar een betekenis aan te geven, waardoor mensen beter zouden leren anticiperen. Het lezen van de toekomst werkt als een gids voor huidig gedrag. Het verbeelden van

possible selves zorgt volgens Markus en Nurius (1986) voor motivatie en een interpretatiekader voor verleden en huidig gedrag. Verder geeft het een context van de betekenis van het gedrag. Bovendien biedt het een patroon voor doeleinden van nieuw gedrag. Volgens Cornish (2004) biedt futuring een mogelijkheid om ons voor te bereiden op toekomstige situaties, doelen te stellen en de middelen om deze te behalen. Verder kan toekomstverbeelding volgens Sools et al. (2016) zorgen voor een doel of een richting in het leven, gedachtes en acties motiveren en kan het creativiteit en verbeelding stimuleren. Kijkend naar de literatuur lijkt toekomstverbeelding dus een belangrijk en nuttig proces. Volgens Miller (2015) wordt toekomstverbeelding desalniettemin nog onvoldoende gebruikt door mensen, het is echter niet duidelijk waarom. De vier door Sools en Mooren (2012) geïdentificeerde houdingen ten opzichte van de toekomst zouden hier een inzicht in kunnen bieden en mogelijk een verklaring kunnen bieden voor het analfabetisme dat mensen volgens Miller zouden hebben in het lezen van de toekomst. De vier genoemde houdingen impliceren echter allemaal dat mensen op een bepaalde manier bezig zijn met de toekomst en bieden daarom geen verklaring. De literatuur geeft dus nog geen eenduidig antwoord over de opvattingen die mensen hebben tegenover het gebruiken van de toekomst. Het is hierbij interessant om te kijken naar een groep mensen die veel bezig is met de toekomst en persoonlijke ontwikkeling. Volgens Markus en Nurius brengt het ontwikkelen van possible selves ook een ontwikkeling teweeg in het huidige individu (1986). Een groep mensen van een bepaalde leeftijd die dagelijks bezig is met persoonlijke ontwikkeling en dus veel baat kan hebben bij de functies die toekomstverbeelding lijkt te hebben is de leeftijdscategorie jongeren.

Jongeren en Toekomstverbeelding

Volgens sommige sociologen en pedagogen wordt tegenwoordig extra veel verwacht van de toekomstvaardigheden van individuen, omdat de huidige, moderne samenleving snel veranderend, complex en onzeker is (Sools & Mooren, 2012). Volgens Bohlmeijer (2007) heeft het leven in de postmoderne tijd zowel gunstige als ongunstige psychologische gevolgen. Zo ervaren mensen aan de ene kant een toegenomen vrijheid om hun eigen identiteit te vormen en bepalen, maar is er anderzijds een verhoogde druk om zelf met het leven om te gaan en het aan te pakken. Bovendien, claimt Lombardo (in Sools & Mooren, 2012) dat ‘tijd wordt samengedrukt, er gebeurt meer en meer in een dag – in een week – in een jaar.’ Er wordt gezegd dat de toekomst sneller op ons af komt dan ooit tevoren. Dit zou betekenen dat de mensen in de eenentwintigste eeuw, in deze hectische samenleving, in hogere mate beroep moeten doen op hun vaardigheden tot toekomstverbeelding.

Volgens Rosenberg (2015) zijn jongeren veel bezig met hun zelfbeeld. Veel adolescenten worstelen met vragen als ‘Wie bent ik?’, ‘Hoe zou ik worden?’, ‘Op welke basis zal ik mezelf beoordelen?’. Rosenberg (2015) noemt drie redenen voor het verhoogde bewustzijn van het zelfbeeld tijdens deze periode van ontwikkeling. De eerste reden is dat adolescentie een tijd is van belangrijke beslissingen. Jongeren moeten beslissingen nemen over welk werk ze willen gaan doen later en daarvoor de goede profiel- en studiekeuze maken. Ten tweede is de adolescentie een periode van

ongebruikelijke veranderingen. Lichamelijk verandert er veel, maar ook psychisch vinden er een grote ontwikkelingen plaats; nieuwe interesses en waarden worden ontdekt. De derde reden voor dit verhoogde zelfbewustzijn is dat de adolescentie een periode is van ongebruikelijke statusambigüiteit. De samenleving heeft geen kant-en-klare set van verwachtingen voor de adolescent. Soms worden jongeren behandeld als kind, en soms als volwassene. Zowel de sociale plichten en verantwoordelijkheden als de sociale rechten en privileges zijn erg onduidelijk.. In vergelijking met jonge kinderen, wier interesses vooral liggen in het heden, is de visie van de adolescent al verder gericht op de toekomst.

De combinatie van deze hectische samenleving met de onzekere, maar invloedrijke adolescentie impliceert dat de jongeren die in de eenentwintigste eeuw opgroeien, in het bijzonder baat kunnen hebben bij het gebruik van toekomstverbeelding. Toekomstverbeelding lijkt vanuit de literatuur een nuttig en belangrijk proces vanwege alle functies die het kan hebben, zeker in de ambigue, adolescentie levensfase. Uit onderzoek blijkt dat de toekomstverbeeldingen van jongeren vooral betrekking hebben op interpersoonlijke, academische en beroepsdomeinen (Oyserman & Fryberg, 2006; Perry & Vance, 2010). Jongeren dromen dus vooral over toekomstige opleidingen, beroepen en relaties. Verder wordt in onderzoeken vaak de nadruk gelegd op minderheidsgroepen (zie bijvoorbeeld Kao & Tienda, 1998). Daarnaast wordt in veel onderzoek op abstract niveau gekeken naar bepaalde domeinen die jongeren in de toekomst verbeelden, maar niet naar de specifieke inhoud, zoals bij Oyserman en Fryberg (2006) en Perry en Vance (2010). Bovendien lijkt er minder aandacht te zijn voor de wijze waarop jongeren meer algemeen gebruik maken van de toekomst. Onderzoek lijkt vooral te gaan over één meetmoment, zoals bij Oyserman en Fryberg (2006). Hierdoor is de ontwikkeling door de tijd onderbelicht. Het wordt echter in meerdere artikelen, waaronder die van Markus en Nurius (1986), benoemd dat het inderdaad mogelijk is om possible selves te ontwikkelen en veranderen. Er wordt echter niet vermeld hoe deze vorm van toekomstverbeelding ontwikkeld kan worden. Een mogelijke manier waarmee gestreefd kan worden naar het ontwikkelen van de vaardigheid tot toekomstverbeelding is door middel van kunsteducatie.

Kunsteducatie en de Ontwikkeling van Toekomstverbeelding

Naar de effecten van kunsteducatie is nog weinig onderzoek gedaan. De effecten die kunsteducatie kan hebben op toekomstverbeelding zijn dus al helemaal onderbelicht. Wel heeft het National Advisory Committee on Creative and Cultural Education (NACCCE) uit het Verenigd Koninkrijk een rapport gepubliceerd waarin het nut van kunsteducatie betoogd wordt. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen creatieve en culturele educatie (National Advisory Committee on Creative and Cultural Education, 1999). Met creatieve educatie wordt bedoeld op soorten van lesgeven die de vaardigheden met betrekking tot originele ideeën en acties van jongeren stimuleren. Culturele educatie is het onderwijs dat ervoor zorgt dat jongeren op een positieve manier leren omgaan met de groeiende complexiteit en diversiteit van sociale waardes en manieren van leven. De functies van kunsteducatie

die hier worden betoogd komen grotendeels overeen met de eerdergenoemde functies van toekomstverbeelding. Dit impliceert dat deze twee goed op elkaar aansluiten. Verder zijn er volgens het NACCCE belangrijke relaties tussen creatieve en culturele educatie, met daarbij significante implicaties voor onderwijsmethodes, de balans van het schoolcurriculum en voor partnerschappen tussen scholen en de rest van de wereld (National Advisory Committee on Creative and Cultural Education, 1999).

Uit de literatuur blijkt dat toekomstverbeelding een belangrijke en nuttige capaciteit is, maar dat deze nog te weinig benut wordt. Deze vaardigheid is van belang bij het functioneren in het dagelijks leven en kan een grote invloed hebben op de gehele levensloop van een individu. Voor jongeren lijkt deze vaardigheid bijzonder belangrijk, aangezien toekomstverbeelding in deze onzekere fase kan functioneren als een bron van motivatie voor gedrag en als een gids voor een richting in het (dagelijks) leven. Een mogelijke manier om toekomstverbeelding bij jongeren te ontwikkelen en te stimuleren lijkt te liggen in kunsteducatie.

In het huidige onderzoek worden de drie bovengenoemde componenten, toekomstverbeelding, jongeren en een kunsteducatieproject, gecombineerd. Dit onderzoek kijkt naar een kunsteducatieproject genaamd 'Over Doelen en Dromen', dat wordt aangeboden op een middelbare school. Hierbij ging een groep leerlingen onder andere bezig met persoonlijke en emotionele ontwikkeling en toekomstverbeelding. Er wordt onderzoek gedaan naar de inhoud van en de ervaringen met toekomstverbeelding. Daarnaast wordt gekeken of de deelname aan het kunsteducatieproject en onderzoek hier invloed op hebben. De hoofdvraag van dit onderzoek is: Op welke manier maken jongeren gebruik van de toekomst? Deze vraag wordt opgedeeld in de deelvragen:

- Wat is de inhoud van de toekomstverbeeldingen van jongeren?
- Wat zijn de ervaringen van jongeren met toekomstverbeelding?
- Hoe ontwikkelen de inhoud van, en de ervaringen met de toekomstverbeeldingen door de deelname aan een kunsteducatieproject en onderzoek hiernaar?

Methode

Het uitgevoerde onderzoek was een pilot en maakte gebruik van mixed-methods, bestaande uit zowel kwalitatieve en een kwantitatieve componenten. Tijdens dit onderzoek werd gekeken naar het kunsteducatieproject 'Over Doelen en Dromen' op een middelbare havo-vwo school. De leerlingen die participeerden aan het onderzoek werden voorafgaand, tijdens en na deelname aan het project onderzocht om te kijken naar hun gebruik van toekomstverbeelding en of dat veranderde.

Over Doelen en Dromen

In het onderzoek werd gekeken naar het kunsteducatieproject 'Over Doelen en Dromen', dat werd aangeboden aan de tweede klas van een middelbare school. Dit project was ontwikkeld door Moes Wagenaar (<http://www.overdoelenendromen.nl/>). Dit jaar (2018) was de eerste keer dat het project werd aangeboden op een middelbare school. Het doel van dit project was om de leerlingen meer ruimte te bieden voor persoonlijke en emotionele ontwikkeling. Hierbij werd er vanuit gegaan dat leerlingen met meer zelfkennis, betere keuzes kunnen maken voor zichzelf, hun omgeving en hun toekomst.

Bij dit project werd er gefocust op de kennisstroom van binnen naar buiten, in plaats de stroom van buiten naar binnen die gewoonlijk plaatsvindt op een school. Het project richtte zich op de ontwikkeling van de leerlingen en daarvoor moest de stroom de andere kant op gaan, de leerlingen keken naar hun eigen bron van wijsheid. Onderdeel van het project is om een sfeer te creëren waarin persoonlijke gesprekken op een vertrouwelijke en alledaagse manier gehouden konden worden. Het project richtte zich op het herkennen van successen, talenten en mogelijkheden, zowel in jezelf als in anderen (<http://www.overdoelenendromen.nl/schooltraject-over-doelen-en-dromen/>).

Het kunsteducatieproject was opgebouwd uit twee delen. In het eerste deel kregen de leerlingen drie lessen met het thema 'Wie je bent en waar je naartoe wilt'. Deze drie lessen hadden als onderwerpen: 'Trots zijn op jezelf', 'Obstakels (Wat staat het trots zijn op jezelf in de weg)' en 'Wat weet je al'. Daarnaast konden de leerlingen in de lessen ook aan de slag met hun eigen doelen en dromen voor de toekomst. In het tweede deel van het project gingen de leerlingen aan de slag met een project-dag en een theatervoorstelling over de thema's uit de lessen. Tijdens deze project-dag gingen de leerlingen op een creatieve manier aan de slag met hun doelen en dromen en het resultaat hiervan werd 's avonds in een expositie gepresenteerd aan ouders, docenten, medeleerlingen en andere betrokkenen. Een aantal leerlingen gaf op deze avond een theatervoorstelling.

Procedure

Dit onderzoek bestond uit twee componenten: één deel was gericht op de inhoud van en ervaring met toekomstverbeelding en de veranderingen hiervan. Dit werd onderzocht door middel van interviews en brieven uit de toekomst. De tweede component richtte zich op de dagelijkse toekomstverbeelding en

de geleidelijke ontwikkeling hiervan. Dit werd onderzocht door de deelnemers voor langere tijd, dagelijks een applicatie in te laten vullen. De toegepaste materialen worden verderop nader toegelicht.

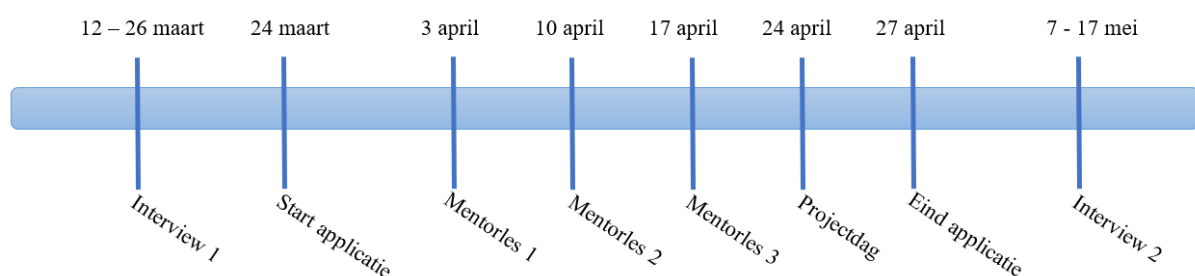
Voordat dit alles kon gebeuren moest het onderzoek met aanvraagnummer 18124 ethische goedkeuring ontvangen van de Ethische Commissie van Universiteit Twente. Deze aanvraag is goedgekeurd door de commissie. Verder hebben alle participanten en hun ouders een informed-consent-formulier ingevuld om aan te geven dat zij voldoende geïnformeerd waren over het onderzoek en dat zij instemde met de deelname (van hun kind) hieraan.

Ongeveer twee weken voor de aanvang van het project ontvingen de participanten via de school een enveloppe met daarin een informatiebrief, de informed-consent-formulieren, de instructie voor het schrijven van de toekomstbrief en een hand-out waarop ze deze brief konden schrijven. Het schrijven van deze brieven was bedoeld als eerste kennismaking met toekomstverbeelding. Op deze manier hadden de participanten al wat nagedacht over thema's die ook in het interview naar voren konden komen.

Het eerste interview werd ongeveer een week voor de start van het project gehouden. Het doel van het interview was om een eerste indruk te krijgen van de toekomstverbeelding van de leerlingen en hun opvattingen hierover. Het interview is met toestemming van de leerling opgenomen met de telefoon van de onderzoeker. Daarnaast is gebruik gemaakt van een interviewschema dat erbij gehouden werd op de laptop van de onderzoeker. Na het interview kregen de leerlingen uitleg over de app die zij daarna gedurende vijf weken elke dag zouden invullen. Het doel van de app was om meer inzicht te krijgen in de dagelijkse toekomstverbeelding van de leerlingen en daarnaast werden de participanten op deze manier bewuster van hun dagelijkse toekomstverbeelding.

De leerlingen ontvingen de instructie en de hand-out voor de tweede toekomstbrief van de onderzoekers bij de expositie op de project-dag of via de mail. De instructie voor deze brief was hetzelfde als die van de eerste, zodat er een vergelijking gemaakt kon worden tussen de brieven van voor en na het project. De leerlingen namen hun brieven wederom mee naar het interview.

Het tweede en laatste interview had twee doelen, ten eerste om te kijken naar de ontwikkeling van de toekomstverbeelding van de leerlingen en hun ervaringen met hiermee. Het tweede doel was een evaluatie houden van het project en het onderzoek. Aangezien zowel het project als het onderzoek een pilot is, is feedback van participanten cruciaal voor mogelijke verbetering.

Figuur 1: Tijdspad onderzoek en kunsteducatieproject

Materialen

Voor het complete onderzoek zijn drie materialen gebruikt: de toekomstbrieven, de interviews en de applicatie.

Toekomstbrieven. De brief vanuit de toekomst is een positief psychologische instrument dat voor zowel onderzoeken als interventies van veel belang kan zijn (Sools et al., 2016). De constructie van toekomstige verhalen biedt inzicht in de betekenisgeving van de verteller in het heden. De leerlingen schreven zowel voor als na het project een toekomstbrief. De instructie voor beide brieven was hetzelfde. De leerlingen ontvingen de instructie voor de brief en de hand-out waarop deze geschreven werd ongeveer een week voor de interviews. Voor het schrijven werden de leerlingen gevraagd om zich voor te stellen dat ze in een tijdmachine stappen en daarmee naar de toekomst reizen. Hierbij werden ze aangemoedigd om zich een bepaalde tijd en plaats voor te stellen, hoever in de toekomst ze zijn gereisd en op welke plek ze zijn. Verder werden ze aangemoedigd om het ‘wat’ van de situatie zo levendig mogelijk te omschrijven. Dit heeft betrekking op zaken als wie er is, hoe de reiziger zich voelt, wat er gebeurt en hoe deze situatie tot stand is gekomen. Verder wordt de leerlingen gevraagd om te bedenken aan wie ze de brief uit de toekomst schrijven. De instructie voor het schrijven van deze toekomstbrieven stimuleerde de participanten om creatief na te denken en liet ze vrij in de manier waarop zij hun brief wilden vormgeven. In de instructie staan aanwijzingen die dienen als tips en inspiratie. De leerlingen werden gestimuleerd om hun verbeeldingskracht volop te gebruiken om iets voor te stellen wat nog niet was gebeurd. Verder werd benadrukt dat ze het niet fout konden doen, aangezien het hun eigen, unieke verbeeldingswereld betrof. De instructie van de brief gaf aan dat de brief niet langer hoefde te zijn dan 400 woorden, met de hand geschreven is dat ongeveer 1 A4 lang.

Interviews. Het volgende materiaal dat gebruikt werd waren de interviews. Deze interviews waren face-to-face en semigestructureerd. Face-to-face interviews hebben als voordeel dat er sprake is van synchrone communicatie, omdat beide partijen op dezelfde plek zijn op dezelfde tijd. Dit is niet zo bij interviews via de telefoon of via email. Deze vorm van communicatie heeft als voordeel dat sociale signalen, zoals intonatie, gezichtsuitdrukking en lichaamstaal kunnen worden opgepikt. Dit kan veel extra informatie bieden (Opdenakker, 2006). Er is daarnaast gekozen voor een semigestructureerde opbouw van het interview, wat inhoudt dat er van tevoren vragen waren opgesteld als richtlijnen, maar dat hiervan afgeweken kon worden. De gedetailleerde structuur werd verder uitgewerkt tijdens het interview zelf. Op deze manier had de persoon die werd geïnterviewd een redelijke hoeveelheid vrijheid en daardoor invloed op waarover gesproken werd, hoeveel er gezegd werd en op welke manier. De bedoeling was dat het interview zou aanvoelen als een gesprek, waarbij de leerlingen vrijuit konden vertellen over hun dromen voor de toekomst. Het semigestructureerde interview is een flexibele techniek die geschikt is voor onderzoek op kleine schaal (Drever, 1995). Voor dit onderzoek was het semigestructureerde interview dus gepast, ten eerste omdat het onderzoek een pilot is, waardoor er al wel een richting is waarin de vragen zullen sturen, maar er nog geen voorspelling

gedaan kan worden van de antwoorden van de leerlingen. Ten tweede geeft deze vorm van interviewen de leerlingen de vrijheid om te vertellen wat hen relevant lijkt. Dit sluit aan bij de insteek van 'Over Doelen en Dromen' om de kennisstroom van binnen naar buiten te laten lopen, dus vanuit de ervaring van de leerling. Het doel van het interview was om een algemene indruk te krijgen van de toekomstverbeelding van de leerlingen en hun opvattingen hierover; hoe ziet hun toekomst eruit, hoe vaak denken ze erover na, praten ze erover, stellen ze (sub)doelen, op welke termijn, welk gevoel krijgen ze bij de toekomst, hoe belangrijk vinden ze het (Bijlage 3). De bedoeling hiervan was om een baseline te krijgen, om zo te kunnen kijken naar de opvattingen over toekomstverbeelding voor het project en de ontwikkeling hiervan tijdens het project en het onderzoek. De duur van het interview varieerde van een halfuur tot anderhalf uur, afhankelijk van hoeveel de leerlingen konden en wilden vertellen. De setting en opnamematerialen van de eerste en tweede interviews waren hetzelfde, alleen het interviewschema was anders. Het afsluitende interview bestond uit twee onderdelen. Het eerste deel focuste op de toekomstverbeelding van de leerlingen en hun ervaringen hiermee. De vragen van deze component waren soortgelijk aan die van het eerste interview, zodat er een vergelijking gemaakt kon worden, waardoor de ontwikkeling onderzocht kon worden. In dit deel werd onder andere gevraagd naar de dromen van de leerlingen, het gevoel dat ze krijgen bij de toekomst en hoe vaak ze erover nadenken. Het tweede deel van het interview was evaluatief. Het doel hiervan was om te onderzoeken wat de meningen en de ervaringen van de leerlingen waren met betrekking tot het project en het onderzoek. Hierbij werd gevraagd naar sterke en zwakke punten van het project en het onderzoek, wat de leerling dacht geleerd te hebben en wat ze ervan vonden om op deze manier met de toekomst bezig te zijn (Bijlage 4).

App. De applicatie is het derde materiaal dat gebruikt werd, deze functioneerde als 'reflective tool', een instrument voor reflectie. Er werd gebruik gemaakt van 'mQuest', een app van ClueteC gericht op onderzoeksvragenlijsten door de tijd heen. De app werkte als 'experience sampling', hiermee werd de ervaring in het dagelijks leven gemeten (Csikszentmihalyi, 2011). Het doel hiervan was om inzicht te krijgen in de dagelijkse toekomstverbeelding van de jongeren. De app werd gedurende één week voor, tijdens en één week na het project ingevuld. De bedoeling was dat de app elke dag vijf keer werd ingevuld, voor vijf weken lang. Door relatief vaak per dag te vragen naar situaties in de natuurlijke omgeving, in plaats van in een opgezette omgeving, kan er gekeken worden naar de dagelijkse ervaringen van de leerlingen. Dit wordt ook wel een 'ecological momentary assessment' (EMA) genoemd. EMA minimaliseert problemen die veroorzaakt kunnen worden door herinnering (recall bias) en maximaliseert ecologische validiteit. Daarnaast biedt het de mogelijkheid om microprocessen die gedrag beïnvloeden te bestuderen in contexten in de echte wereld (Shiffman, Stone, & Hufford, 2008). In de app werden twee soorten vragen ingevuld, intentie/evaluatie vragen en situationele vragen. 's Ochtends vulden de leerlingen hun intentie/wens voor die dag in en 's avonds de evaluatie hiervan. Overdag kregen ze drie keer situationele vragen over de ervaringen in het moment, dus wat ze aan het doen waren, wat ze hierover dachten en welke mogelijkheden het kon

bieden. De leerlingen kregen vijf keer per dag een melding van de app en het invullen van een set vragen duurde ongeveer één minuut. De app gaf pushmeldingen als een set vragen beschikbaar was, waardoor de participanten eraan herinnerd werden om de app in te vullen.

Deze drie materialen zijn onderdelen van een groter algemeen onderzoek naar de toekomstverbeelding van jongeren. In het huidige onderzoek werd alleen gekeken naar de data uit de toekomstbrieven en de interviews. Naast het project kan het dagelijks invullen van de app ook invloed gehad hebben op de opvattingen van de leerlingen over toekomstverbeelding, de effecten ervan worden daarom wel meegenomen in dit onderzoek. Voor onderzoek naar de data uit de app zelf, zie Ten Hagen (2018).

Deelnemers

De participanten deden mee aan het kunsteducatieproject op middelbare havo-vwo-school met een cultuurprofiel. De school bevindt zich in een middelgrote stad in het oosten van Nederland. De leerlingen die meededen aan het onderzoek zijn geworven door middel van ‘purposive sampling’. Er werd gezocht naar zes leerlingen, drie jongens en drie meisjes. Daarnaast was het de bedoeling om telkens 2 leerlingen uit een leerniveau te hebben, dus 1 jongen en 1 meisje uit havo, 1 jongen en 1 meisje uit atheneum en 1 jongen en 1 meisje uit gymnasium. De onderzoekers gaven dit doel voor de participanten mee aan de mentoren van de klassen die de leerlingen gingen werven. Verdere inclusiecriteria van de participanten waarop gelet werd door de mentoren waren: het bezit van een smartphone en hoge motivatie om actief mee te doen, vanwege de vele invulmomenten van de app. Verder mocht de leerling geen bekende sociale, emotionele of psychische problematiek hebben die door deelname aan het onderzoek naar boven zou kunnen komen.

De uiteindelijk geworven zes participanten bestonden uit vier meisjes en twee jongens. Twee participanten deden havo en vier deden atheneum. De gemiddelde leeftijd van de leerlingen was 13 jaar (SD: 0,58). Op het moment van werving kregen deze leerlingen het pakketje mee voor het schrijven van de toekomstbrief. In deze enveloppe zat ook een informatiebrief voor de ouders/verzorgers (Bijlage 2) en aangezien de participanten nog niet wilsbekwaam zijn een informed-consent-formulier zowel voor de leerling zelf als een voor de ouders/verzorgers. Als zij deze ingevuld hadden kon er een afspraak gemaakt worden voor het eerste interview.

Omdat het onderzoek veel meetmomenten had, wat als storend of zwaar kon worden ervaren door de participanten van het onderzoek, was er van tevoren afgestemd dat het belangrijk was dat de participanten een beloning zouden ontvangen voor hun deelname. De deelnemers ontvingen twee soorten beloningen na afloop van het onderzoek. Ten eerste ontvingen zij een Reisverslag van hun ontwikkeling in toekomstverbeelding in de loop van het onderzoek. Daarnaast kregen de participanten een financiële vergoeding van €0,75 per ingevulde set vragen in de app.

Analyse

De toekomstbrieven en getranscribeerde interviews zijn gecodeerd in de achtste versie van Atlas.ti. Voor de brieven en de interviews zijn aparte codeerschema's ontwikkeld. De aspecten waarop de toekomstbrieven beoordeeld werden, zijn de onderdelen die in de briefinstructie werden gegeven. Dit zijn 'aan wie', 'wanneer', 'waar', en 'wat'. 'Aan wie' gaat over aan wie de leerlingen hun brief uit de toekomst schrijven. 'Wanneer' is vanuit welke tijd de brief geschreven is of hoe oud de leerling is bij het schrijven van de brief. 'Waar' kan de locatie zijn vanaf waar de brief geschreven is, of waar de leerling aangeeft te wonen of te zijn op dat moment. 'Wat' betreft de verdere inhoud van de brief, wat aan de geadresseerde verteld werd. Deze vier aspecten geven een inzicht in de vorm van de inhoud van de toekomstverbeeldingen van de leerlingen en geeft dus gedeeltelijk antwoord op deelvraag 1. Er werd ook nog naar een ander aspect gekeken, de specificiteit: hoe abstract of concreet de brieven zijn. Op deze manier werd er een inzicht verkregen in de helderheid van het toekomstbeeld dat naar voren komt in de brief. De mate van details in de vier eerdergenoemde aspecten bepaalt deze specificiteit. Het aspect specificiteit geeft een inzicht in de ervaringen van met toekomstverbeelding en heeft dus betrekking op deelvraag 2 en 3. Per leerling werd de essentie van de twee toekomstbrieven samengevat. Daarna werden de brieven van de leerling vergeleken op de vijf bovengenoemde aspecten. De ontwikkeling in deze aspecten draagt bij aan het antwoord op deelvraag 3.

Het codeerschema voor de interviews is ontwikkeld door middel van een iteratief proces. Eerst zijn de interviews getranscribeerd, daarna is alles doorgelezen en hierbij is gekeken naar overeenstemmende thema's. Hierna is door middel van constante vergelijking een conceptueel codeerschema ontwikkeld. Dit codeerschema werd vergelijkenderwijs steeds verfijnd door codes toe te voegen, samen te voegen of te verwijderen. Het schema is met terugwerkende kracht ook bij de eerdere leerlingen toegepast, waardoor alle interviews van alle leerlingen met het uiteindelijke codeerschema beoordeeld zijn. Dit uiteindelijke codeerschema bestaat uit drie codegroepen. Ten eerste is er de groep 'dromen', betrekking hebbend op alle inhoudelijke zaken waarvan de leerling aangeeft die te willen bereiken en de manier waarop hij/zij dit wil gaan doen. De codes die hieronder vallen zijn 'dromen' en 'doelen'. Deze groep wordt gebruikt om de deelvragen met betrekking tot de inhoud van de toekomstverbeelding te beantwoorden. De tweede groep is 'verbeelden' dit gaat over de manier en frequentie van het toekomstverbeelden. 'Helderheid', 'actief-passief', 'nadenken' en 'praten' zijn de codes die hierbij horen. 'Ervaring', de derde groep, gaat over de ervaringen van en opvattingen over het verbeelden van de toekomst. De codes hierbij zijn 'belang', 'gevoel' en 'moeilijkheidsgraad'. De twee codegroepen, verbeelden en ervaring, worden gebruikt om antwoord te geven op de deelvragen met betrekking op de ervaring met toekomstverbeelding.

Tenslotte is op deductieve wijze naar de houdingen van de leerlingen gekeken. Deze groep 'houdingen' is gebaseerd op alle data en geeft op overstijgende wijze inzicht in de houdingen van de leerlingen ten opzichte van de toekomst en toekomstverbeelding. Deze codegroep bestaat uit de codes

‘controle’, ‘openheid’, ‘begrip’ en ‘intrinsiek’ (Sools & Mooren, 2012). Voor een overzicht van de codes, zie Tabel 1.

Tabel 1: Codeerschema van de Interviews met Uitleg per Code

Groepen	Codes	Uitleg
Dromen	Dromen	De beroepen, ervaringen, rollen, gevoelens, prestaties en zelden die de leerlingen hopen te bereiken, bijvoorbeeld, profvoetballer, moeder of zelfverzekerder.
	Doelen	De tussenstappen die de leerling plant onderweg naar zijn/haar dromen, zoals havo halen of psychologie studeren.
Verbeelden	Helderheid	Hoe helder of vaag de toekomstverbeelding van de leerling is.
	Actief-Passief	Hoe actief of passief de leerling bezig is met de toekomst.
	Nadenken	Hoe vaak, op welke manier en wanneer de leerling nadenkt over de toekomst.
	Praten	Hoe vaak, op welke manier, wanneer en met wie de leerling praat over de toekomst.
Ervaring	Belang	Hoe belangrijk of onbelangrijk de leerling de toekomst en toekomstverbeelding vindt.
	Gevoel	Welk gevoel de leerling ervaart bij de toekomst en het verbeelden ervan.
	Moeilijkheidsgraad	Hoe moeilijk of makkelijk de leerling het vindt om de toekomst te verbeelden.
Houding	Controle	Vertonen gepland en doelgericht gedrag naar een doel.
	Openheid	Hebben een open, verwelkomende en accepterende houding richting de onbekende toekomst.
	Begrip	Proberen de toekomst op een logische wijze te verklaren door middel van analyse en interpretatie.
	Intrinsiek	Doen aan toekomstverbeelding puur voor het verbeelden van de toekomst zelf.

Resultaten

De namen van de leerlingen zijn geanonimiseerd om de privacy van de leerlingen te beschermen. Om wel een naam weer te kunnen geven hebben de onderzoekers een pseudoniem gebruikt.

Anne: Ontdekken Dat Ze Het Al Wist

Anne is een enthousiaste meid van 14 jaar, bij het eerste interview kwam ze al erg gemotiveerd over. Ze had bij beide interviews haar brief meegenomen. Anne had veel te vertellen en gaf op alle vragen in het interview gemakkelijk antwoord. Dit was best bijzonder aangezien ze zei nog niet veel te weten over haar toekomst. Anne dwaalde tijdens de interviews soms af en vertelde dan over haar thuissituatie bijvoorbeeld. Hierdoor duurden haar interviews relatief lang. Anne komt over als een leuke en sterke persoonlijkheid, ze weet wat ze wil en wat bij haar past. Ze maakt haar eigen keuzes, is erg creatief en heeft een rijke verbeelding.

Toekomstbrieven. In Anne's eerste toekomstbrief beschrijft ze geen situatie uit de toekomst, dit lijkt te komen door de vaagheid die de toekomst nog voor haar heeft. Haar volledige brief bestaat uit 62 woorden en is daarmee de kortste: "Hey Anne, ik weet dat je nu nog totaal geen beeld hebt van hoe je toekomst er uit ziet, maar ik weet dat het goed komt omdat je altijd jezelf bent en doet wat je leuk vindt. Dus wees gewoon jezelf en ik hoop dat dit project je inzicht geeft over hoe jij wilt dat de toekomst er uit ziet. Liefs, Anne". Ze schrijft haar eerste brief aan zichzelf, maar vanuit welke tijd naar welke tijd is onduidelijk, daarnaast is de locatie ook niet vermeld. De inhoud van de brief is motiverend en vol vertrouwen.

Anne schrijft haar tweede brief aan haar toekomstige zelf, vanaf en naar welke tijd is echter niet aangegeven. Er is ook geen locatie vermeld. In haar tweede brief schrijft Anne dat ze haar toekomst nu beter kan voorstellen door het project en het onderzoek. Ze geeft aan meer inzicht te hebben in wat ze wel en niet wil doen, ze geeft aan graag iets met creativiteit en leidinggeven te doen. Ze schrijft ook dat ze nog niet zo goed weet waar ze verder terecht gaat komen, qua studie en woning. Hierover zegt ze "ik zie wel". Haar tweede brief lijkt dus al wat meer zekerheid te bevatten maar er zijn ook nog steeds veel zaken vaag voor haar.

Het lijkt alsof Anne de instructie niet of nauwelijks heeft gebruikt bij het schrijven van de brieven, maar het kan natuurlijk ook zijn dat ze iets niet begrepen heeft. Over de reden hiervoor kan echter alleen gespeculeerd worden. Beide brieven zijn relatief kort en zijn, anders dan in de instructie staat, niet geschreven vanuit een toekomstige zelf naar het huidige zelf. Verder bevatten beide brieven geen duidelijke 'wanneer' of 'waar', dit maakt de 'aan wie' ook vager. Uit beide brieven blijkt dat de leerling een bepaald vertrouwen heeft in haarzelf en in het leven, ze lijkt er zeker van te zijn dat het wel goed komt. In haar eerste brief geeft ze aan dat ze hoopt dat het project haar meer inzicht kan bieden, in haar tweede brief beantwoordt ze dit op een positieve manier. Zowel de eerste als de tweede brief van Anne zijn gecodeerd als 'abstract'. Er heeft hierin dus geen verandering plaatsgevonden bij haar.

Toekomstverbeelding.

Dromen. Bij het aspect dromen geeft Anne in het eerste interview aan dat ze heel veel verschillende dromen heeft. Zo wil ze graag regisseur worden in Hollywood, of architect, of lerares. Daarnaast wil ze een tiny house bouwen, of een Amerikaanse schoolbus ombouwen. Ook wil ze graag een wereldreis maken en ze wil later graag een poesje of een puppy. Over het aspect doelen, dus de stappen die ze gaat zetten om haar dromen te bereiken, zegt ze eerst een opleiding te willen volgen. Welke opleiding weet ze echter nog niet, sowieso iets creatiefs, met leidinggeven, misschien iets met acteren of muziek. Ze geeft aan al wel wat bezig te zijn met het vakkenpakket dat ze gaat kiezen in de derde klas, maar ze richt zich nu meer op haar cijfers.

Verbeelding. Qua helderheid geeft Anne aan ze haar toekomst “niet heel helder” voor zich kan zien, ze kan het zich niet echt voorstellen. Ze zegt op bepaalde richtlijnen wel een beeld voor zich te hebben, want ze weet wel wat ze leuk vindt, maar dit is niet specifiek. Ze geeft aan nog niet zeker te zijn van wat ze later wil gaan doen. Op het aspect actief-passief, geeft ze aan niet heel actief bezig te zijn met de toekomst: “Ik ben niet iedere dag daar heel actueel mee bezig of zo, echt school is zo’n immense routine”. Over het aspect nadenken geeft Anne aan dat ze door het stramien van school ze niet echt bezig is met zelf nadenken. Ze geeft wel aan dagelijks een paar kaartjes van het spel ‘Openhartig’ te doen. Dit is een spel waarbij op elk kaartje een vraag of een opdracht staat waardoor de speler aan het denken gezet wordt (<http://www.openup.nu/spellen>). Zo zegt Anne: “deze bijvoorbeeld: ‘waar kom jij jouw bed voor uit?’”. Dat doe ik dagelijks en vind ik wel heel erg fijn, want het zet je wel even aan het denken”. Over het aspect praten zegt ze via de kaartjes vaak ook diepere gesprekken over de toekomst met haar moeder te hebben. Daarnaast praat ze ook graag over met haar vriendin en oma over de toekomst. Anne lijkt vrij veel bezig te zijn met nadenken over het leven en de toekomst. Dit lijkt bij haar vooral te leiden tot een bepaalde zelfverzekerdheid en niet tot specifieke doelen om haar dromen te gaan bereiken.

Ervaring. Met betrekking tot het aspect belang zegt Anne: “Het is natuurlijk best wel belangrijk, het is iedere dag, de volgende dag is de toekomst weer”. Ze vindt dat mensen van haar leeftijd meer moeten nadenken en praten over de toekomst, omdat ze volgend jaar een grote keuze moeten maken. Wat betreft het aspect gevoel zegt Anne uit te kijken naar de toekomst. Daarnaast vindt ze het heel erg fijn en soms grappig om na te denken over de toekomst. Verder zegt ze praten over de toekomst hartstikke leuk te vinden. Ze geeft aan soms hele fijne gevoelens te krijgen van de toekomst en kijkt er naar uit om haar eigen keuzes te maken, en op zichzelf te zijn. Soms vindt ze het ook spannend en eng, om alles zelf te moeten doen. Daarnaast vindt ze het een heel lastig idee dat het allemaal ook niet kan gebeuren en dat haar dromen dan niet uitkomen. Dit heeft betrekking op het aspect moeilijkheidsgraad, zo geeft ze aan het nu vooral lastig te vinden dat ze allemaal keuzes heeft en er niet goed in is om die te maken.

Houding. De toekomst lijkt voor Anne dus nog redelijk vaag. Ze is er al wel redelijk veel mee bezig, maar vooral met een intrinsieke en open houding naar de toekomst. Ze is open, verwelkomend en acceptierend voor de onbekende toekomst. Daarnaast lijkt ze het fijn te vinden om bezig te zijn met toekomstverbeelding voor toekomstverbeelding zelf, op een intrinsieke manier dus.

Verandering. In het tweede interview geeft Anne aan dat haar droom voor de toekomst is om gelukkig te zijn. Hieronder vallen allerlei zaken, zoals het ombouwen van een grote bus, een baan die ze leuk vindt en iets creatiefs en leidinggevends, dingen doen die ze leuk vindt en bij haar passen. Ze zegt dat haar droom “totaal niet” veranderd is ten opzichte van het eerste interview. Ze woont nu al in een tiny house, dus die droom is al uitgekomen in de loop van het project en onderzoek. Ze geeft aan dat haar doelen niet zijn veranderd, maar dat ze wel duidelijker zijn geworden: “Toen dacht ik eigenlijk dat ik helemaal niet wist hoe het eruit zag, had ik helemaal geen doelen gesteld. Maar door het project en door het interview dacht ik: ‘huh, ik weet eigenlijk best wel goed wat ik wil!’ en als je daar meer over nadenkt dat krijg je een duidelijker beeld”. Ze zegt dat de verbeterde helderheid van de toekomst komt doordat ze tijdens het project en onderzoek regelmatig moest nadenken over de toekomst. Door de vragen van de app ben je er elke dag mee bezig en met het project ga je daar dieper op in, zegt ze. Bij Anne heeft op het aspect nadenken een verandering heeft plaatsgevonden van “niet heel vaak” naar “wel regelmatig, wel veel”. Ze geeft aan het heel fijn te vinden om hierover na te denken, even stilstaan bij jezelf en afvragen waarom je iets hebt gedaan. Anne geeft aan nog steeds vooral met haar moeder over de toekomst te praten, maar ze praat er nu ook meer met haar vriendin over. Zo vertelt ze dat ze tijdens het project een aantal keer hebben afgesproken om over de toekomst te praten. Ze geeft in het tweede interview aan de toekomst te ervaren als heel belangrijk: “dat is waar je naar uitkijkt natuurlijk”. Verder geeft ze aan dat ze het heel goed vindt om ermee bezig te zijn, zoals met het project. Ze zegt nog steeds zowel een goed gevoel te krijgen van de toekomst, maar ook bang te zijn voor het maken van de moeilijke keuzes. Ze geeft echter aan vooral te denken aan de leuke dingen. Dit zegt ze in de afgelopen weken geleerd te hebben: “Gewoon meer over je toekomst, gewoon een zekerder beeld van wat ik wil. Ook dat ik toch al best al wel veel weet, wat ik niet wil en wel wil. [...] En ook hoe fijn het is om daar eigenlijk mee bezig te zijn [...] ‘oké, ik vind die leuk en ik wil dit graag doen’, het is wel fijn als je dat hebt”. Anne lijkt in de theorie van de houdingen naar de toekomst van Sools en Mooren (2012) nog steeds in de categorieën openheid en intrinsiek te vallen.

Bart: Moeite Doen Om Je Doelen Te Bereiken

Bart is een jongen van 13 jaar. Hij maakte bij het eerste interview een vrij gesloten indruk, tegelijk leek hij ook vrolijk en enthousiast. Bart was bij beide interviews zijn toekomstbrief vergeten en heeft deze later ingeleverd. Hij gaf wel aan veel zin te hebben in het onderzoek en het project. Hij leek bij de interviews soms wat afwezig, waardoor hij soms afdwaalde tijdens het geven van een antwoord of moest vragen wat de vraag ook al weer was. De interviews met Bart waren vergeleken met de andere gemiddeld qua lengte. Bart maakte een enthousiaste, vriendelijke en ietwat warrige indruk.

Toekomstbrieven. Zijn eerste toekomstbrief stuurt Bart van 35 jaar naar zijn 13-jarige zelf. De inhoud van de brief gaat over dat zijn droom is uitgekomen. Hij wilde graag iets doen met tv en nu presenteert hij het journaal. Verder vertelt hij dat hij twee kinderen heeft en in een rustig dorpje in de buurt van Amsterdam woont. Hij zegt dat hij minder onzeker is en meer discipline heeft. Hij sluit zijn brief af met: “Ik ben heel gelukkig! Ik ben blij dat mijn wens van vroeger is uitgekomen! Ik hoop dat jij later ook een mooie toekomst hebt. En kan doen waar je van droomt!”.

De tweede brief van Bart schrijft hij aan zijn moeder. Hij schrijft deze brief uit een relatief dichtbij toekomst, namelijk de volgende week. Er is geen locatie vermeld. Hij vertelt dat hij nu beter kan plannen en dat hij daar erg blij mee is. Door te plannen kon hij zonder in de stress te raken, leren voor een toets en heeft hier een 8 voor gehaald.

De twee brieven van Bart zijn redelijk verschillend. Ze zijn gericht op een ander persoon, geschreven vanuit een hele andere tijd in de toekomst en hebben een hele andere focus. Verder is bij de tweede brief geen locatie vermeld en bij de eerste wel. Beide brieven zijn relatief kort, dit lijkt te komen door de onduidelijkheid die de toekomst zowel voor als na het project voor hem heeft. Ondanks dat beide brieven qua inhoud vrij verschillend zijn, is er wel een overeenkomst in de specificiteit. Beide brieven zijn relatief kort en niet erg gedetailleerd, om deze reden zijn ze allebei gecodeerd als ‘abstract’, hierbij heeft dus geen verandering plaatsgevonden.

Toekomstverbeelding.

Dromen. Over het aspect dromen vertelt Bart in het eerste interview dat het zijn droom voor de toekomst is om gelukkig te zijn, een leuk gezin en een leuke baan te hebben. Deze leuke baan heeft voor hem iets te maken met tv, acteren of muziek. Hierbij gaf hij aan dat hij het belangrijker vindt dat hij het leuk zou vinden dan dat het veel geld moet opleveren. Wat betreft het aspect doelen, dus de stappen tussendoor om deze droom te bereiken, benadrukt Bart vooral het belang van het goed doen op school: “goede cijfers halen, goed opletten, huiswerk maken”. Maar van andere tussenstappen, zoals een vakkenpakket of een studie zegt hij nog geen beeld te hebben.

Verbeelden. Wat betreft de helderheid van de toekomstverbeelding geeft Bart aan dat hij het nog niet echt goed weet. “Nee, ik heb niet een heel goed beeld of zo”, zegt hij. Het is nog niet zo helder en kan nog alle kanten op. Later in het interview geeft hij ook aan te denken dat het wel goed komt, dat hij wel iets leuks zal vinden. Daarentegen geeft hij ook aan soms onzeker te zijn, omdat het ook zo kan zijn dat hij het niet leuk vindt. Bart geeft aan dat hij niet elke dag actief bezig is met nadenken over wat hij wil worden, maar wel met school, wat dus voor hem een manier is om dichterbij zijn droom te komen. Met betrekking tot het aspect nadenken geeft hij aan een paar keer per week na te denken over de toekomst. Op de vraag wanneer hij erover nadent, antwoordt hij: “’s avonds bijvoorbeeld als ik niet kan slapen of zo, dan denk ik wel daaraan. Niet echt overdag of zo, maar een beetje ‘s avonds”. Verder geeft hij aan eigenlijk alleen over de toekomst te praten als zijn ouders het initiatief nemen. Ze vragen dan bijvoorbeeld of hij weet wat hij wil worden, dit heeft betrekking op het aspect praten.

Ervaring. Van het aspect belang geeft Bart aan dat hij het “wel belangrijk” vindt om nu al bezig te zijn met de toekomst, want “het kan veel verschil maken of nou putjesschepper wordt of hele rijke man van een groot bedrijf. Dat kan je zelf wel bepalen, hoe je dat wordt, daar moet je wel goed je best voor doen”. Verder geeft hij aan dat goed is om nu al over de toekomst na te denken, omdat het kan helpen bij het maken van keuzes voor zaken als vakkenpakketten en studies. Dit zijn belangrijke keuzes volgens hem, omdat ze bepalen wat je gaat doen met je leven. Aan het einde van het eerste interview kreeg hij de vraag wat hij ervan vond om zo over de toekomst na te denken, hierop antwoordde hij: “Ik vond dat op zich wel goed [...] Ik denk dat het wel goed is om te kijken hoe je later wil worden en zo, want als je er nu een beetje van bewust bent, dan denk ik dat dat later ook helpt [...] Als je daar nu al een beetje over nadenkt, dan ben je al een beetje voorbereid”. Met betrekking tot het aspect gevoel gaf hij daarnaast aan het als fijn te hebben ervaren om nu al te kunnen kijken naar de toekomst. Bart zegt dat hij het ook spannend vindt dat de keuzes die hij nu maakt zo belangrijk zijn voor zijn toekomst. Daarnaast geeft hij ook aan een leuk gevoel te krijgen als hij nadenkt over de toekomst, hij verheugt zich erop om meer vrijheid te hebben en zijn eigen ding te kunnen doen.

Houding. Bart lijkt wat vage ideeën te hebben voor de toekomst, maar hij is nog niet erg zeker van hoe en of dit gaat gebeuren. De toekomst waar hij nu mee bezig is, is vooral die op de middelbare school. Hij vertoont bij het eerste interview vooral doelgericht gedrag richting goede cijfers, hij lijkt dus een controlerende houding te hebben naar de toekomst op de korte termijn.

Verandering. Bart geeft in het tweede interview aan dat zijn droom niet veranderd is ten opzichte van het eerste interview en dat hij er nog steeds hetzelfde over denkt. Daarentegen zegt hij wel dat het invullen van de app hem heeft geholpen bij het stellen en behalen van doelen: “het heeft me dus wel geholpen met dat ik ’s ochtends een doel had en dat ik dan de hele dag wel probeerde dat te halen”. Hij geeft aan geleerd te hebben dat hij moeite moet doen om zijn doelen te halen en heeft ook het idee dat hij nu sneller probeert zijn doelen waar te maken. Daarnaast zegt hij dat hij anders is gaan nadenken over deze doelen, ze zijn nu gewichtiger geworden voor hem: “ja, ik denk wel, ik moet m'n doelen halen, want anders kom ik nergens”. Bart geeft ook in het tweede interview aan dat zijn toekomst nog niet heel helder is voor hem, hij is er nog niet zo mee bezig nu, omdat hij denkt: “dat komt dan wel, als de tijd daar is”. Wat hem betreft is het volgend jaar een goede tijd om daarover na te gaan denken, omdat hij dan een vakkenpakket moet gaan kiezen. Hij vindt dat dat het moment is om aan zichzelf te vragen welke kant hij op wil. In het tweede interview geeft Bart aan wel eens tijdens de lessen op school zichzelf af te vragen wat hij eraan heeft voor later en wat hij er dan mee wil gaan doen. Hij lijkt overdag dus bewuster te zijn van bepaalde zaken en de invloed die ze kunnen hebben op de toekomst. Daarnaast geeft hij nog steeds aan ’s avonds in bed na te denken over wat er later allemaal gaat gebeuren. Op de vraag met wie hij over de toekomst praat, antwoordt hij: “Meestal denk ik er zelf over na en praat ik niet echt met andere mensen erover, maar soms met m’n ouders”. Hij denkt dat ze er volgend jaar meer over gaan praten, omdat dat dan belangrijker wordt. Wat betreft zijn

gevoel bij toekomstverbeelding zegt hij dat hij het fijn vindt. Het kan soms wat druk opleveren, maar hij heeft het gevoel dat het hem een richting geeft. Verder geeft hij aan benieuwd te zijn wat er later allemaal gaat gebeuren, maar hij vindt het nog steeds ook wel spannend en onzeker. Bart zegt dat hij zichzelf door het project beter heeft leren kennen. Hij weet beter waar hij goed en slecht in is en heeft daarmee leren omgaan. Ook geeft hij aan geleerd te hebben aan welke eigenschappen hij kan werken en wat hij verder wil ontwikkelen. Het krijgen van deze duidelijkheid vindt hij fijn. Voor Bart lijkt de grootste verandering te liggen in het stellen van doelen en het uitvoeren hiervan, daarbij lijkt hij meer na te denken over de toekomst en daardoor meer een richting te hebben. Na het eerste interview leek Bart in de houding van controle te vallen. Deze controle ging vooral over dit schooljaar, dus een redelijk korte termijn. Bij het tweede interview lijkt deze controlerende houding wat sterker. Daarbij lijkt het nu dat hij niet alleen meer en duidelijkere doelen stelt, maar ook dat hij meer moeite doet om deze doelen te behalen.

Chris: De Toekomst Komt Later

Chris is 13 jaar en maakte bij het eerste interview een gedemotiveerde indruk. Hij leek wat down en gaf aan dat hij eigenlijk liever naar huis ging. Hij zei het wel leuk te vinden om mee te doen aan het onderzoek, maar waarom wist hij niet echt. Hij wekte een wat stille indruk en sprak niet veel uit zichzelf. Bij het eerste interview had hij zijn toekomstbrief meegenomen, bij het tweede niet, die heeft hij later ingeleverd. De interviews met Chris waren relatief kort.

Toekomstbrieven. Chris schrijft zijn eerste toekomstbrief op oudjaarsavond in het jaar 2034 naar zijn 13-jarige zelf, de locatie is niet vermeld. Hij vertelt over zijn werk als gymleraar, waarvan hij zegt dat het “heel leuk” is. Verder bespreekt hij allemaal technische ontwikkelingen bij auto’s, drones, vuurwerk, sportschoenen en voetballen. Hij vertelt dat zijn moeder, zusje en zelfs oma en opa nog leven. Daarnaast komt zijn passie voor voetbal naar voren in de brief, zo schrijft hij: “Voetbal is in mijn tijd nu nog steeds de leukste sport van de wereld”.

Zijn tweede brief schrijft Chris wederom aan zijn 13-jarige zelf, vanuit welke tijd deze geschreven wordt staat er niet bij. Wel vertelt hij dat zijn droom om profvoetballer te worden is uitgekomen. Hij noemt de vele prijzen die hij heeft gewonnen met zijn club. Verder vertelt hij dat hij een groot luxe huis heeft en twee honden.

Chris schrijft zijn beide brieven aan zijn jongere zelf en vertelt daarbij over zijn dromen die zijn uitgekomen. Wat hierbij opvalt zijn de twee dromen uit de brieven ook de dromen die naar voren komen in het eerste interview, zo is er ten eerste de volgens hem onhaalbare droom om profvoetballer te worden en als tweede de meer realistische droom om gymleraar te worden. In de eerste brief komt deze ‘haalbare’ droom naar voren, terwijl in de brief na het project de ‘onmogelijke’ droom juist is uitgekomen. De eerste brief van Chris bevat relatief veel details over de toekomst en wat er allemaal gebeurt in zijn leven, deze brief is gecodeerd als ‘concreet’. De tweede brief is echter wat korter en gaat minder in op wat er allemaal speelt bij zijn toekomstige zelf, vandaar dat deze brief is gecodeerd

als ‘abstract’. Bij Chris’ brieven heeft er dus een verandering plaatsgevonden van concreet naar abstract. Verder is er bij de eerste brief een tijd genoemd, maar bij de tweede niet. Daarnaast wordt bij beide brieven geen locatie vermeld en is de geadresseerde hetzelfde.

Toekomstverbeelding.

Dromen. Chris beantwoordt de vraag wat zijn droom voor de toekomst is met de tekst: “Voetballer worden, maar daar ben ik net niet goed genoeg voor”. Dit is de ‘onrealistische’ droom die in de tweede brief naar voren komt. Hij geeft in het eerste interview aan dat gymleraar worden zijn tweede keuze is, een soort back-up droom als voetballen niet lukt. Dit heeft allemaal betrekking op het aspect dromen. Wat betreft het aspect doelen geeft Chris aan doelen te stellen voor het worden van een profvoetballer, maar voor de rest niet. Voor voetbal zegt hij dat meer trainen nu vooral belangrijk is, maar verder geeft hij aan nog geen concrete plannen te hebben. Hij weet al wel dat als hij gymleraar wil worden hij iets met sport moet gaan studeren.

Verbeelden. Chris geeft op het aspect van helderheid aan dat hij zijn toekomst als voetballer of gymleraar redelijk helder kan zien, maar als dat niet lukt dan zegt hij geen idee te hebben. Qua actief-passief bezig zijn met de toekomst geeft Chris aan dat hij niet actief bezig is met zijn toekomst, hij gaat liever voetballen dan bedenken wat hij in de toekomst wil gaan doen. Met betrekking tot het aspect nadenken zegt Chris in het begin van het interview best vaak na te denken over de toekomst als profvoetballer, daarentegen zegt hij later in het interview niet veel na te denken over de toekomst. Dit lijkt erop te wijzen dat hij wel graag nadent over zijn droom als profvoetballer, maar dat hij niet veel nadent over hij daar moet komen of over de toekomst in het algemeen. Over het aspect praten geeft hij aan dat zijn moeder wel eens met hem wil praten over de toekomst, maar dat hij daar helemaal geen zin in heeft. Nadenken over de toekomst doet hij later wel. Hij geeft aan dat nadenken over de toekomst pas belangrijk gaat worden als hij klaar is met de middelbare school. Dus daar hoeft hij volgend jaar pas mee te beginnen, omdat hij dan een vakkenpakket moet kiezen. Daarbij geeft hij aan dat hij er niet zo graag over nadent, “omdat [...] elk moment kan het gewoon over zijn, dan breek je ineens weet ik veel, krijg je ineens een ziekte in je knie [...] dan kun je ineens niet meer voetballen. Dus daar denk ik niet zo graag over na”.

Ervaring. Met betrekking tot het aspect belang zegt Chris dat de toekomst heel belangrijk voor hem is, “want anders heb je gewoon eigenlijk helemaal niks”. Het verbeelden van de toekomst lijkt daarentegen niet belangrijk voor hem, uitspraken als “dat zie ik dan wel” en “doe ik later wel” wekken deze indruk. Echter, hij zegt ook dat de komende jaren voor hem heel belangrijk zijn, omdat je anders niet vooruit komt. Hij geeft aan de komende jaren belangrijker te vinden dan de toekomst verder weg. Bij de vraag welk gevoel hij krijgt bij de toekomst, antwoordt hij dat hij geen idee heeft en dat het hem nu niet echt boeit, maar als dan gevraagd wordt welk gevoel hij krijgt bij een toekomst als profvoetballer antwoordt hij: “ja, dan blij natuurlijk!”. Het aspect gevoel lijkt voor hem dus nog vrij uiteenlopend. Met betrekking tot het aspect moeilijkheidsgraad geeft Chris aan het einde van het eerste interview aan dat hij het lastig vindt om over de toekomst na te denken, omdat hij niet weet wat

er gaat gebeuren. Erover praten daarentegen ervaart hij als normaal, dat is voor hem niet iets bijzonders, het is gemakkelijk.

Houding. Chris lijkt nog niet veel te weten over zijn toekomst en heeft een afwachthende houding, hij ziet wel, hij laat het op zich afkomen, dit komt het best overeen met de open houding die Sools en Mooren omschrijven (2012).

Verandering. De droom van Chris om voetballer te worden is niet veranderd, dit zegt hij in het tweede interview, voor de rest geeft hij aan dat hij het wel zal zien. Hij geeft aan om voor zijn droom geen doelen te stellen, “want ik weet toch al dat het niet gaat lukken”. De doelen die hij wel stelt, focussen vooral op het halen van voldoende op school, hij vindt het nu vooral belangrijk dat hij goede cijfers haalt. Hij geeft aan hier niet anders naar te kijken voor het onderzoek. Chris geeft aan dat de toekomst voor hem best wel vaag is, hij zegt dat hij alleen weet dat hij voetballer wil worden en voor de rest helemaal niks. Het lijkt bijna dat de toekomst voor hem minder helder is geworden tijdens het project en het onderzoek. Chris geeft aan dat hij in de afgelopen weken alleen “tijdens die vragen, maar [...] verder niet” heeft nagedacht over de toekomst. Met de vragen wordt gedoeld op de dagelijkse vragen van de app. Hier heeft dus een soort geforceerde tijdelijke verandering plaatsgevonden. Er heeft echter vanuit de leerling zelf niet een ontwikkeling plaatsgevonden op het gebied van nadenken. Hij geeft aan dat zijn moeder soms met hem praat over de toekomst, maar voor zijn gevoel gaat dat vooral over dat hij betere cijfers moet halen. Verder geeft hij aan dat het praten over de toekomst in het interview geen probleem was voor hem: “ja, was gewoon een beetje vragen beantwoorden”. Daarbij zegt hij dat het voor hem niet echt interessant is om over de toekomst te praten, dit is vooral omdat het nog zo ver weg is voor zijn gevoel. In zijn ervaring is nadenken over de toekomst nu nog niet belangrijk, daar is het nu nog te vroeg voor: “komt straks wel”. Daarentegen, geeft hij wel nog steeds aan dat de toekomst wel erg belangrijk is voor hem. De tegenstelling in het belang van de toekomst en toekomstverbeelding is dus niet veranderd. Hij geeft aan niet te weten wat hij voelt bij de toekomst, omdat hij er niet echt over nadenkt. Hij ervaarde het project als saai en oninteressant. Hij geeft wel aan dat hij de vragen van de app nuttig vond en in het begin vond hij het fijn om de vragen in te vullen, vooral de ochtendvragen, omdat hij dan specifieke doelen kon stellen. Op de vraag of hij in de afgelopen weken iets heeft geleerd antwoordde hij: “Ik ben niet gegroeid. Ik ben niet veranderd”. Chris lijkt op geen enkel aspect veranderd te zijn, sterker nog, het lijkt erop alsof het bezig zijn met toekomstverbeelding de afgelopen weken ervoor heeft gezorgd dat de toekomst vager is geworden voor hem. Chris’ houding naar de toekomst lijkt dus nog steeds heel open en afwachthend (Sools & Mooren, 2012).

Daphne: Zekerheid Vinden In De Onzekerheid

Daphne is 13 jaar en komt over als een lieve en enthousiaste meid. Ze had haar brieven beide keren meegenomen naar de interviews. Ze gaf bij het eerste interview aan dat ze even nodig heeft voordat ze zich volledig op haar gemak voelt bij mensen. Dit was goed te merken in het verloop van beide

interviews, ze werd steeds opener en gaf langere antwoorden. Haar eerste interview was een van de kortere, maar haar tweede was wel langer. Ze gaf aan veel zin te hebben in het project en het onderzoek, omdat ze het belangrijk vindt dat scholen ook dit soort educatie aanbieden. Daphne maakte een kalme, maar toch ook energieke indruk.

Toekomstbrieven. In haar eerste toekomstbrief schrijft Daphne vanuit 2038 naar haar jongere zelf over hoe ze later directeur is van een middelbare school in Amsterdam en wat ze dan doet. Ze vertelt dat ze “best onzeker” was in haar middelbare schooltijd en wil dit graag verbeteren voor de huidige leerlingen, onder andere door lessen waarbij leerlingen kunnen praten over zichzelf en hun gevoelens waardoor ze elkaar beter leren kennen. In het eerste interview vertelde Daphne dat ze niet perse directeur wilde worden van een school, maar dat ze haar brief vooral zo vorm had gegeven omdat ze het idee heeft dat er dingen zijn op haar huidige school die verbeterd kunnen worden, zoals het vertrouwen in de klas en de zekerheid van leerlingen.

In haar tweede brief schrijft ze weer uit het jaar 2038, alleen dit keer is ze fysiotherapeut. Ze woont in een grote stad in Nederland omdat ze graag in de buurt van geliefden is, en omdat ze houdt van de drukte en levendigheid. Ze vertelt dat ze haar werk erg leuk vindt en dat ze blij is dat ze iets kan doen om mensen te helpen. Haar droom is uitgekomen. Verder schrijft ze dat ze zekerder is geworden van zichzelf, maar dat haar karakter amper is veranderd. Ze vertelt dat dit komt “omdat ik in mijn middelbare schooltijd wel erg onzeker was maar wel goed wist wie ik was en wat ik wilde doen”.

Beide brieven van Daphne zijn geschreven vanuit dezelfde tijd, de locatie is vrij gelijk en de geadresseerde is ook hetzelfde. In de beide brieven is zekerheid, of eigenlijk onzekerheid, een belangrijk thema. In haar eerste brief geeft ze aan dat ze het er moeilijk mee heeft gehad en er anderen mee wil helpen. In de tweede brief lijkt ze meer keuzes gemaakt te hebben vanuit haar eigen zelfverzekerdheid, alle keuzes die ze heeft gemaakt zoals werk en woonplaats zijn onderbouwd vanuit positieve gevoelens. Het willen helpen van mensen lijkt een belangrijk thema in beide brieven. In het tweede interview gaf Daphne aan dat het grootste verschil in het schrijven van de brieven zit in de duidelijkheid die de toekomst had voor haar. Doordat ze er met het project en het onderzoek al veel over na had gedacht zat het allemaal in haar hoofd en kon ze het gemakkelijk opschrijven. Beide brieven van Daphne scheppen een duidelijk beeld van haar toekomst en zijn daarom gecodeerd als ‘concreet’. In de specificiteit van de brieven heeft dus geen verandering plaatsgevonden.

Toekomstverbeelding.

Dromen. Met betrekking tot het aspect dromen vertelt Daphne in het eerste interview dat het haar droom is om fysiotherapeut te worden, omdat ze veel van sporten houdt. Daarnaast hoopt ze later wat zelfverzekerder te zijn en meer zelfvertrouwen te hebben. Ze zegt nu nogal onzeker te zijn en ze lijkt nog op zoek te zijn naar haar richting. Het aspect doelen betreffende, geeft ze aan nog niet echt een idee te hebben hoe ze haar dromen gaat bereiken: “ik heb nog niet een lijstje gemaakt van ‘dat wil ik dan doen’ en van de dingen die ik echt wil bereiken of zo. Nee, dat heb ik niet”. Daphne heeft wel twee dromen, maar alles daaromheen of de doelen op de weg daarnaartoe lijken nog niet duidelijk.

Verbeelden. Wat betreft het aspect helderheid geeft Daphne aan dat de toekomst voor haar nog vaag is, ze zegt in het eerste interview dat ze nog niet veel heeft nagedacht over wat ze later wil doen. Zo geeft ze aan, met betrekking tot het aspect actief-passief, dat ze nog niet actief bezig is met haar toekomst, ze doet uitspraken als: “daar heb ik echt nog helemaal niet over nagedacht”. Zo zegt ze, over het aspect nadenken, niet heel vaak na te denken over haar dromen. Ze denkt een paar keer in de twee weken bezig te zijn met de toekomst, toch door er af en toe over na te denken, misschien onbewust. Ook geeft ze aan wel eens aan haar eigen toekomst te moeten denken als bepaalde dingen ziet: “bijvoorbeeld als je een film kijkt of zo, dat je denkt van ‘misschien wil ik dat ook wel’. [...] Of als je andere mensen op straat ziet, van ‘ja, dat wil ik ook graag’”. Met betrekking tot het aspect praten geeft Daphne aan wel goed met haar ouders te kunnen praten over de toekomst en dit soms ook te doen, daarnaast zegt ze het er met haar vriendinnen er niet veel over te hebben.

Ervaring. Over het aspect belang geeft Daphne aan dat ze nu nog niet veel bezig is met de toekomst en dat het daarom nog niet zo belangrijk is voor haar, maar ze denkt dat het dat nog wel wordt als ze iets ouder is. Zo zegt ze: ‘Ik vind het wel belangrijk dat je daar van tevoren over na gaat denken, want ik denk niet dat het handig is als je dan, als het dan zo ver is dat je er nog helemaal niks over na hebt gedacht’, hierbij geeft ze aan dat ze denkt dat het goed is om telkens stap voor stap te gaan kijken wat ze wil. Wat betreft het aspect gevoel zegt ze dat ze een nieuwsgierig gevoel krijgt als ze denkt aan de toekomst: “omdat ik nog heel veel moet uitzoeken met wat ik allemaal wil, dus een beetje nieuwsgierig en beetje blij gevoel dat ik dat nog allemaal mag bedenken wat ik dan nog allemaal wil doen”. Ze zegt zin te hebben in de toekomst. Verder zegt ze, met betrekking op het aspect moeilijkheidsgraad, dat ze het lastig vindt om te praten over de toekomst, aangezien de toekomst nog vaag is voor haar. Het is moeilijk voor haar om het duidelijk in beeld te brengen om er op een goede manier met iemand over te praten. Zo zegt ze aan het einde van het interview: “Ik vind het lastig om erover te praten, omdat ik er wel goed over na moet denken”.

Houding. Daphne lijkt nog niet veel nagedacht te hebben over de toekomst, waardoor het allemaal nog vrij vaag is voor haar. Ze lijkt er ook nog niet zo mee bezig te zijn, maar kijkt er wel naar uit om er mee aan de slag te gaan in het project en onderzoek. Daphne heeft een open houding naar deze onbekende toekomst.

Verandering. Bij het tweede interview geeft Daphne aan dat haar droom voor de toekomst is om later een baan te hebben waarbij ze veel mensen kan helpen, omdat ze dat leuk vindt om te doen. Daarbij noemt ze dat ze het belangrijk vindt dat ze iets doet waar ze zich fijn bij voelt. Ze zegt nog steeds graag fysiotherapeut te worden, maar de leidende reden lijkt nu het helpen van mensen te zijn en dit te kunnen doen in combinatie met sport. Ze geeft aan dat deze toekomst nu wel wat duidelijker is voor haar en dat ze er ook meer over nadenkt, maar ze zegt nog geen doelen voor zichzelf te stellen om deze droom te bereiken. Zo geeft ze aan dat ze, net als voor het onderzoek en project, nog geen idee heeft over haar profielkeuze of toekomstige studie. Over haar tweede droom om zelfverzekerder te worden zegt ze in het tweede interview: “Ik heb daar ook wel wat over nagedacht en ik dacht van

'dat hoort gewoon bij de leeftijd en dat gaat op gegeven moment wel weg, dus daar moet je je niet teveel zorgen over maken'. [...] Ja, dat is ook wel duidelijker geworden voor mezelf, dat dat gewoon zo is en dat je er niet zoveel aan kan veranderen". Ze geeft aan dat ze door het onderzoek en het project meer zelfinzicht heeft gekregen, daarnaast heeft ze geleerd om meer controle te hebben over haar gevoelens. Ze geeft aan zich zekerder te voelen over zichzelf, het lijkt erop alsof het accepteren van de onzekerheid hiervoor heeft gezorgd. Deze tweede droom voor later is dus eigenlijk in de loop van de afgelopen weken al werkelijkheid geworden. Over haar dromen zegt ze: "Dat is wel hetzelfde gebleven als hiervoor, het alleen allemaal wat duidelijker geworden, in het begin was het gewoon een beetje vaag, maar doordat je er goed over na gaat denken, is het gewoon duidelijker geworden aan het einde, maar er zijn niet nieuwe dingen bijgekomen". Ze zegt ook nu meer bezig te zijn met haar toekomst dan voorheen. Ze zegt bij het tweede interview dat ze heel veel over de toekomst nadenkt, dit komt vooral door de vragen van de app. Na het stoppen met de app werd dit wel iets minder, maar ze gaf aan ook daarna nog te merken dat ze er meer over nadacht. Dit nadenken zou ze ook aanraden aan anderen: "Ja, dat vind ik gewoon heel erg fijn. Ik weet niet of dat voor andere mensen ook zo is, maar voor mij is dat wel, dus dan raad ik dat mensen wel aan om ook echt te doen. Gewoon even één keer per dag of zo gewoon eventjes erover na gaan denken". Dit is erg anders vergeleken met het eerste interview, toen ze aangaf dat het allemaal nog vaag voor haar was en dat ze er niet echt over nadacht überhaupt. Op de vraag met wie ze nu vooral over de toekomst praat, antwoordt ze: "Vooral met mezelf zeg maar, gewoon in mijn hoofd. Maar niet echt met andere mensen, ja soms wel met mijn ouders, dan heb ik het er wel over". De manier van praten met haar ouders is hetzelfde gebleven als voorheen. Daphne geeft aan een positieve ervaring te hebben met toekomstverbeelding. Zo gaf ze aan dat ze het heel goed, erg fijn en leuk vindt om bezig te zijn met toekomstverbeelding en dat ze daar geen negatieve punten in ziet. Toen ze in het tweede interview de vraag kreeg of ze nog wist wat ze vooraf ervan vond om over de toekomst na te denken, zei ze: "Ja, heel moeilijk! Dat vond ik echt heel moeilijk om daarover na te denken, want het was allemaal nog super vaag, ook voor mezelf. En ik had toen nog helemaal niet, er echt over nagedacht en ik vond het ook niet echt super fijn om daarover na te denken, ik dacht 'ach, dat komt allemaal nog wel'. Maar, ja, dat was ervoor. Dat is nu wel echt veranderd". Daphne geeft zelf dus al aan dat er een grote verandering heeft plaatsgevonden in haar ervaring met toekomstverbeelding. Ze gaf ook aan dat ze het belang en het nut van het project beter kon waarderen dan haar klasgenoten die alleen meededen aan het project en niet aan het onderzoek. Ze zegt nog steeds een nieuwsgierig gevoel te krijgen van de toekomst. Daphne lijkt een grote persoonlijke groei doorgemaakt te hebben, zo heeft ze een soort zekerheid gevonden in haar onzekerheid. Daarnaast heeft ze nu een duidelijker beeld van haar toekomst, wat ze erg fijn lijkt te vinden. Daphne's houding ten opzichte van de toekomst lijkt nog steeds vrij open. Ze lijkt nu wel meer verwelkomend en accepterend te zijn en daarbij ook beter in staat om te anticiperen op de onbekende toekomst, ze lijkt beter in staat om ermee om te gaan. Daarbij lijkt ze toekomstverbeelding nu belangrijker en vooral fijner te vinden dan voorheen. Daphne lijkt nu ook een intrinsieke houding te

hebben aangenomen, toekomstverbeelding voor het werkelijk verbeelden van de toekomst. Ook is Daphne achteraf meer bezig met begrijpen wat ze belangrijk en van betekenis vindt en dit een plekje te geven in haar toekomst, dus ze heeft ook de houding van begrip aangenomen (Sools & Mooren, 2012).

Eva: De (Milieu)Bewuste Zeebioloog

Eva komt over als een energieke meid van 12 jaar. Ze had haar toekomstbrieven beide keren bij zich. Eva leek de interviews erg leuk te vinden en sprak vrijuit. Ze maakte een ontspannen indruk en was niet bang om te zeggen wat ze dacht. Ze had soms wat moeite met het verwoorden van haar gedachten of uitleggen waarom ze iets vond, maar over het algemeen leek ze het een prettige ervaring te vinden. Haar eerste interview was de kortste, maar dit kwam vooral door haar hoge spreektempo, het tweede was echter een van de langere.

Toekomstbrieven. De eerste toekomstbrief van Eva gaat over haar droom om zeebioloog te worden. Ze schrijft deze brief vanuit Australië, in het jaar 2033, hij is gericht aan haar ouders. In de brief vertelt ze over haar onderzoek naar het *Great Barrier Reef* en het leven hieromheen. Hierbij geeft ze aan zich erg zorgen te maken om al het plasticafval. Ze schrijft over de slechte gevolgen van het plastic die ze ziet bij de dieren en vertelt over de dingen die ze doet om dit alles te verminderen. Ze geeft ook aan dat er positief nieuws is, zo groeit het rif langzaam weer aan, waardoor de vissen ook terugkomen. Ze vraagt hoe het met haar ouders en haar zusje gaat en of ze haar terug willen schrijven.

De tweede brief van Eva lijkt sterk op de eerste brief. Hij is geschreven in 2032, is ook gericht aan haar ouders en ze schrijft hem ook uit Australië. Qua inhoud is er ook bijna geen verschil met de eerste brief, de tweede lijkt echter wel meer emotie te bevatten. Zo vertelt ze dat Australië “echt geweldig!” is en de stage die ze loopt is “zooo leuk”, maar ze geeft ook aan elke dag weer te schrikken van de grote hoeveelheid plastic in de zee. Deze diepgang was er niet in de eerste brief.

In beide toekomstbrieven van Eva komt haar bezorgdheid over het de dieren en het milieu naar voren. Wat opvalt is dat de positie waaruit ze haar onderzoek uitvoert in de tweede brief duidelijk is, namelijk een stage, terwijl dit bij de eerste brief niet genoemd werd. Dit suggereert dat de toekomst voor Eva helderder is geworden. Verder zei Eva in beide interviews dat ze even moeite had met het begin van haar brief, maar ze gaf aan dat, als ze er eenmaal inzat, ze gemakkelijk door kon schrijven. Over de gelijkens van de brieven zegt ze in het tweede interview: “ik kan wel iets anders opschrijven, maar m’n droom en hoe ik het moet bereiken is niet echt veranderd, want ik wil gewoon nog heel graag hetzelfde doen”. Beide brieven bevatten veel details over het leven van Eva in de toekomst en geven daarbij een duidelijk beeld van zaken waar zij mee bezig is, om deze reden zijn beide brieven gecodeerd als ‘concreet’, hierin is dus geen verandering.

Toekomstverbeelding.

Dromen. Eva geeft in het eerste interview, op het aspect van dromen aan, dat het haar droom is om bioloog te worden. Ze wil graag naar Australië om onderzoek te doen naar het Great Barrier Reef daar. Het aspect doelen betreffende vertelt ze eerst naar vwo te moeten om daarna op een

universiteit biologie te kunnen studeren, maar ze geeft ook aan het allemaal niet heel precies te weten. Ze zegt dat ze ook misschien laborant wil worden. Dat kan ze doen op hbo en hoeft ze dus geen vwo te doen, maar als ze 'echt' bioloog wil worden moet ze naar de universiteit. Eva geeft dus al aan ongeveer te weten hoe bepaalde stappen elkaar opvolgen, maar hoe het precies werkt en welk pad ze zal kiezen is nog onduidelijk. Ze geeft vooral aan echt graag bioloog te worden later: "Ik wil gewoon bioloog worden [lacht], hoe weet ik niet, maar ik wil dat wel heel graag". Verder zegt ze dat ze later huisdieren wil, dat ze graag moeder wil worden en dat ze het belangrijk vindt dat ze haar eigen geld kan verdienen en dus niet afhankelijk is.

Verbeelden. Met betrekking tot het aspect helderheid zegt Eva dat haar droom nog niet heel duidelijk is. Ze geeft aan dat het nog wel heel ver weg is, maar dat ze er heel erg haar best voor wil doen, omdat het haar "heel gaaf" lijkt. Het klinkt alsof haar droom al wel redelijk helder is, maar de weg ernaartoe nog niet zo. Eva lijkt met betrekking tot het aspect actief-passief, aan de ene kant al vrij actief bezig te zijn met haar toekomst, doordat zij bijvoorbeeld al van een aantal paden weet dat ze richting haar droom lopen. Aan de andere kant zegt ze af en toe "dat zie ik wel", wat impliceert dat ze juist wat passief is qua toekomstverbeelding. Overigens zegt ze, over het aspecten praten en nadenken, het leuk te vinden om over de toekomst te praten en na te denken. Op de vraag hoe vaak ze bezig is met de toekomst, antwoordt ze: "Niet dagelijks, soms wel, als ik het op tv zie of zo, dan denk ik zo van 'oh ja, dat wil ik ook gaan doen'. Maar dagelijks denk ik daar niet aan. Dan denk ik vooral aan m'n vele huiswerk en leerwerk." Ze geeft daarbij wel aan dat schoolwerk ook eigenlijk een manier is om bezig te zijn met de toekomst. Ze zegt dat ze een vriendin heeft met een soortgelijke droom en dat ze er daardoor makkelijk over kunnen praten.

Ervaring. Wat betreft het aspect belang geeft Eva aan dat ze de toekomstbrieven en de interviews, dus toekomstverbeelding in de vorm van nadenken, praten en opschrijven, ervaarde als nuttig en heel leuk. Op de vraag wel gevoel ze krijgt bij de toekomst, antwoordt ze: "Ja, mij lijkt de toekomst heel leuk, als ik kan bereiken wat ik wil doen, dan lijkt het me super leuk. Maar als het lastiger gaat dan, lijkt het me nog steeds wel leuk, maar iets minder". Ze geeft aan er vooral een vrolijk gevoel van te krijgen. Daarnaast zegt ze wel zich zorgen te maken over de toekomst van Nederland en de planeet, vooral door de hoeveelheid plastic en de gevolgen die dit heeft op de dieren. Ze hoopt hier wat aan te kunnen doen. Eva zegt, het aspect moeilijkheidsgraad betreffende, dat nadenken over de toekomst wel lastig is voor haar. Zo zegt ze bijvoorbeeld over het schrijven van de eerste brief: "Ik had nog wel moeite, maar toen hebben mijn ouders me geholpen [...] en toen lukte het heel snel".

Houding. Eva heeft meerdere houdingen tegenover de toekomst, ten eerste lijkt ze namelijk al wel een controlerende houding te hebben. Ze heeft al door hoe de paden naar haar dromen kunnen lopen, maar ze heeft nog geen keuze gemaakt hierbinnen. Er vindt dus wel plannend gedrag plaats, maar gedrag gericht op deze doelen lijkt er nog niet te zijn. De tweede houding van Eva is open, ze weet het allemaal ook nog niet heel goed en ze ziet wel, ze laat het op zich af komen. Ten derde lijkt

ze het verbeelden van de toekomst ook leuk te vinden puur voor het verbeelden zelf. Deze intrinsieke houding is echter nog maar lichtelijk aanwezig.

Verandering. Eva geeft bij het tweede interview aan dat haar dromen eigenlijk niet zijn veranderd, maar dat het wel helderder is geworden voor haar hoe ze deze moet bereiken: “Eerst dacht ik van 'ja, ik wil dat gewoon', maar nu denk ik ook zo van 'oh, dat moet ik ervoor doen en dit en dat en zus en zo'. Want, nu weet ik ook dat ik vwo moet gaan doen als ik bioloog wil worden en als ik laborant wil worden hoeft dat niet. En dan wil ik daarna naar de universiteit, als ik vwo heb gedaan. En dan wil ik daarna graag naar het buitenland”. Haar dromen lijken dus niet veranderd, maar haar doelen zijn wel concreter geworden. Ze geeft aan dat ze van het project en de interviews heeft geleerd om beter en bewuster over dingen na te denken. Dat ze nu niet alleen denkt aan wat ze wil, maar ook hoe ze er komt. Eva geeft aan dat ze door de vragen van de app en het schrijven van de brieven meer is gaan nadenken over haar toekomst: “Nu is het wel vaker, nu denk ik sowieso twee keer in de week wel daaraan, wat ik wil gaan doen”. Ze zegt dat dit tijdens het kunsteducatieproject nog meer was, omdat ze toen bezig was met de app en dan echt moest nadenken over wat ze aan het doen was en wat de toekomst daarmee te maken had. Ze geeft aan nog steeds met haar ouders en haar vriendinnen te praten over de toekomst, op dat gebied is niks veranderd volgens haar. Ze zegt dat ze geleerd heeft om er beter over te praten en ze vindt het nog steeds leuk erover na te denken en te praten. Ze geeft aan over de toekomst praten te ervaren als “een beetje belangrijk, want dan krijg je wel een idee van wat je later wil gaan doen. En het is makkelijker om ideeën zo tegen andere mensen te zeggen dan het in je hoofd helemaal te vormen”. Over de toekomst nadenken is volgens Eva best belangrijk, omdat je anders de verkeerde studie kan kiezen en dan krijg je uiteindelijk werk wat je ook niet leuk vindt. Eva geeft aan een goed gevoel te krijgen van het nadenken over de toekomst. Het lijkt haar heel leuk om haar doel te gaan bereiken. Ze zegt toekomstverbeelding leuk, fijn en goed, maar soms ook moeilijk te vinden. Voor Eva lijkt er vooral een verandering plaatsgevonden te hebben op het aspect van nadenken en helderheid. Ze lijkt bewuster en haar dromen en doelen lijken duidelijker. Verder lijkt Eva's houding ten opzichte van de toekomst nog steeds deels controlerend en deels open te zijn. Daarnaast lijkt haar intrinsieke houding groter te zijn geworden, ze verbeeldt de toekomst nu vaker en vindt dit fijn om te doen.

Femke: Elke Dag Een Doel Stellen

Femke is een 13-jarige meid, ze is wat stil en heeft iets langer nodig voordat ze antwoord geeft. Ze had bij haar beide brieven op tijd af en meegenomen naar de interviews. Ze wekte de indruk het soms wat moeilijk te vinden om haar gedachten te verwoorden, maar ze leek wel vrijuit en eerlijk haar verhaal te kunnen doen. Vooral in het tweede interview leek ze zich meer op haar gemak te voelen. Ze zei dat ze de interviews leuk vond, omdat ze dan echt kon praten over de dingen in de toekomst. Haar eerste interview was redelijk kort, waarschijnlijk doordat ze nog niet veel bezig was met de toekomst. Het tweede interview was echter een van de langste.

Toekomstbrieven. De eerste toekomstbrief schrijft Femke aan haar jongere zelf vanuit het jaar 2023. Ze vertelt dat ze op vakantie is met haar nichtje in de Ardennen. Ze schrijft dat ze hier al lang van droomt en ze is enthousiast dat het is gelukt. Verder schrijft ze over allerlei dingen die ze hebben gedaan, zoals klimmen en zwemmen. Femke noemt het een “geslaagde vakantie”.

Femke schrijft haar tweede brief vanuit het jaar 2036, aan wie staat er niet bij. Ze vertelt hoe ze een dagje uit gaat met haar gezin, bestaande uit haar man en twee kinderen. Ze schrijft gedetailleerd over de planning en alle leuke dingen die ze gedaan hebben. Femke vertelt hoe ze naar een zwembad gaan in Duitsland. Ze beschrijft de voorbereiding, wat ze allemaal doen, wat ze eten en wie ze allemaal tegenkomen.

Femke’s eerste toekomstbrief is geschreven aan haar 13-jarige zelf, bij de tweede brief is er geen geadresseerde aangegeven. Beide brieven zijn geschreven vanuit een andere tijd, 2023 en 2036. Verder vertellen beide brieven over het buitenland, maar lijkt de tweede na het uitje vanaf thuis geschreven te zijn. De inhoud van beide brieven lijkt op elkaar, ze gaan beide over leuke vrijetijdsactiviteiten. De brieven zeggen niet veel algemeen over haar dromen voor later, maar geven wel een inzicht in het soort zaken die Femke ziet als belangrijk en hoe zij zichzelf en haar gezin later voorstelt. Ze gaf in het tweede interview aan dat ze denkt dat het voorstellen van een specifiek moment in de toekomst kan helpen met het verbeelden van de algemene toekomst. Beide brieven van Femke geven een sterk gedetailleerd beeld van bepaalde, specifieke gebeurtenissen in haar toekomst. Er is geen verandering in de specificiteit, beide brieven zijn namelijk gecodeerd als ‘concreet’.

Toekomstverbeelding.

Dromen. Met betrekking tot het aspect dromen zegt Femke in het eerste interview dat haar droom voor de toekomst is om iets te doen met wiskunde en dan als hobby bezig te zijn met muziek. Heel specifiek weet ze het echter nog niet, aangezien ze met wiskunde ook heel veel kanten nog op kan. Ze geeft aan dat ze wat betreft het aspect doelen al een beetje aan het kijken is naar studies en profielen, wat ze allemaal kan doen. Ze zegt dit niet te zien als doelen, maar meer als iets wat ze automatisch gewoon wil. Als andere droom noemt Femke dat ze later graag een gezinnetje wil met een man die “lief, grappig [en] slim” is en één of twee kinderen. Daarnaast wil ze later ook graag een klein hondje.

Verbeelden. Ze geeft dat op het aspect van helderheid de toekomst ergens tussen ‘heel levendig’ en ‘best wel vaag’ zit. Ze zegt ook dat het nog niet heel zeker is dat deze toekomst gaat gebeuren: “dat weet je pas als het werkelijkheid wordt”. Wat betreft het aspect actief-passief zegt ze daarbij wel actief bezig te zijn met de toekomst, omdat je er altijd naartoe werkt. Daarbij zegt ze elke dag wel bezig te zijn met haar toekomst, “want ook met muziek, moet je ook elke dag oefenen en zo”. Over het aspect praten geeft ze aan soms over de toekomst te praten met haar vrienden. Dan hebben ze het vooral over wat ze willen worden. Verder praat ze er ook wel eens over met haar ouders, maar ze kon zich het laatste gesprek dat ze erover hadden niet herinneren. Ze zegt het lastig te vinden om over de toekomst te praten, maar ze heeft wel het idee dat ze er vrij over kan praten.

Ervaring. Met betrekking tot het aspect belang geeft Femke aan dat haar toekomstdroom belangrijk is voor haar, omdat ze daar wel echt naar toe wil werken. Daarnaast zegt ze over het aspect gevoel een “positief spannend” gevoel te krijgen bij de toekomst, “zo van ‘we gaan nieuwe dingen doen’”. Verder geeft ze aan, met betrekking tot het aspect moeilijkheidsgraad, het lastig te vinden, ze zegt bijvoorbeeld het schrijven van de brieven als moeilijk te hebben ervaren, maar ze vond het ook leuk om te doen.

Houding. Femke lijkt nog niet veel bezig te zijn met toekomstverbeelding en kan er daarom geen heldere mening over formuleren. Femke’s houding naar de toekomst lijkt hierom vooral open, met een accepterende attitude naar de onbekende toekomst (Sools & Mooren, 2012).

Verandering. Femke geeft bij het tweede interview aan dat het haar droom voor de toekomst is om een goede baan te hebben en een gezin. Ze wil graag een leuke baan die te maken heeft met wiskunde, waar ze plezier in heeft en die goed verdient. Ze droomt nog steeds over een gezinnetje met een man, één of twee kinderen en een hond. Daarnaast wil ze ook graag verder gaan met viool spelen als hobby. Femke geeft aan dat haar dromen wel hetzelfde zijn gebleven. Wat betreft doelen zegt ze: “met wiskunde, zeg maar, dan welk cijfer ik wil halen. [...] En ja, met viool nieuwe stukken weer leren, die ik leuk vind”. Ze geeft aan niet meer met deze doelen bezig te zijn dan voorheen. Verder zegt ze van de app te hebben geleerd “dat het handig is om voor jezelf, om elke dag een doel te stellen”. Zo kan ze ergens naartoe werken. Ze zei dit ook na de app soms nog steeds te doen. Ze geeft aan dat de toekomst voor haar nog redelijk vaag is, op een schaal van 1 tot 10 gaf ze de helderheid een 6. Ze zegt dat ze door het project haar toekomst een beetje helderder voor zich kan zien dan eerst. Dit komt vooral doordat ze erover heeft nagedacht, zegt ze. Ze geeft aan nu “meerdere keren per dag” na te denken over de toekomst, dit is meer dan voor het project en het onderzoek. Ze heeft het idee anders over haar toekomst na te denken nu, maar op welke manier wist ze niet precies. Op de vraag met wie ze praat over de toekomst antwoordde ze: “Met mijn vader en moeder. En met mezelf”. De gesprekken met haar ouders lijken hetzelfde te gaan als vooraf en het praten met haarzelf is eigenlijk gewoon nadenken, zegt ze. Ze geeft aan het vooral over de toekomst te hebben met zichzelf voor het slapen gaan in bed. Ze geeft aan toekomstverbeelding nu belangrijker te vinden dan voorheen, dit komt vooral omdat ze er toen nog niet zoveel mee bezig was. Ze zegt dat het belangrijk is, omdat het gaat over wat je later wil worden en hoe je dat kan bereiken. Daarnaast geeft ze aan dat ze het handig vindt om er nu al over na te denken: “voor als je volgend jaar je profiel ook moet kiezen, dan moet je wel weten wat je later wil doen, anders heb je een verkeerd profiel of zo gekozen”. Hierbij geeft ze aan dat de keuzes een doorlopende invloed hebben en dus bepalen hoe iemand gaat leven. Ze zegt een leuk spannend gevoel te krijgen bij de toekomst: “het is spannend omdat je niet weet wat er gaat gebeuren, maar het is niet echt eng spannend, het is wel leuk!”. Ze geeft aan het praten over de toekomst, zoals bij de interviews, leuk, maar ook lastig te vinden. Verder zegt ze dat ze het “een beetje gek” vond om zo bezig te zijn met de toekomst in de afgelopen weken, “omdat je er normaal niet echt over nadent” en nu opeens heel veel, maar dit was wel een positief iets. Femke geeft aan dat er niet veel is

veranderd is door het project of het onderzoek, maar dat ze wel haar vriendin wel wat beter heeft leren kennen. Verder lijkt ze meer gebruik te maken van het stellen van doelen op een dagelijkse basis en vaker over de toekomst na te denken. Al met al lijkt het dat Femke wat kleine dingetjes heeft geleerd, maar er heeft niet echt een verandering plaatsgevonden. Femke lijkt qua houding ten opzichte van de toekomst niet veel veranderd te zijn, ze heeft nog steeds een open en positieve attitude richting de toekomst (Sools & Mooren, 2012).

Toekomstbrieven: Overeenkomsten en Verschillen

Over het algemeen lijken de leerlingen goed in staat te zijn om brieven te schrijven vanuit de toekomst. De lengte van de brieven varieerde van 62 tot en met 292 woorden.

Wat verder opvalt aan de brieven is dat veel leerlingen beide keren even specifiek zijn in hun brieven. Vijf leerlingen hebben beide keren qua specificiteit, of twee abstracte brieven, of twee concrete brieven. Chris' brieven, daarentegen, zijn hier verschillend in. Zijn eerste brief is gecodeerd als concreet en zijn tweede als abstract. Op de andere aspecten van de brieven is een verdeling wat betreft overeenkomsten en verschillen tussen twee brieven die de leerlingen hebben geschreven. Zo hebben Anne en Chris geen duidelijk patroon in de aspecten die zij hetzelfde hebben gehouden of verschillend hebben gemaakt. Daphne heeft echter drie van de vier aspecten gelijk in beide brieven, en Eva heeft dit met alle vier. Verder hebben Bart en Femke drie aspecten verschillend in hun brieven. Voor een visuele representatie van deze verdeling zie Tabel 2.

Tabel 2: Overeenkomsten en Verschillen in Toekomstbrieven

	Anne	Bart	Chris	Daphne	Eva	Femke
Aan wie	(Soort)gelijk	Vershillend	(Soort)gelijk	(Soort)gelijk	(Soort)gelijk	Onduidelijk
Waar	Onduidelijk	Onduidelijk	Onduidelijk	(Soort)gelijk	(Soort)gelijk	Vershillend
Wanneer	Onduidelijk	Vershillend	Onduidelijk	(Soort)gelijk	(Soort)gelijk	Vershillend
Wat	(Soort)gelijk	Vershillend	Vershillend	Vershillend	(Soort)gelijk	Vershillend

Toekomstverbeelding: Inhoud en Opvattingen

In de codegroep dromen zijn er veel verschillen als gekeken wordt naar de specifieke dromen en doelen die omschreven worden, maar als gekeken wordt naar de soorten dromen die naar voren komen zijn er ook veel overeenkomsten. Met betrekking tot het aspect dromen noemen namelijk alle zes de leerlingen een baan als droom. Daarnaast noemen Anne en Femke ook een hobby, vertellen Bart, Eva en Femke dat ze graag een gezin willen en benadrukken Anne, Bart en Daphne een eigenschappen die ze graag willen bezitten. Met betrekking tot het aspect doelen is er bij vier leerlingen de overeenkomst dat ze vooral focussen op school, soms komen de termen cijfers en huiswerk hier aan te pas. Chris en Daphne zeggen daarentegen nog niet bezig te zijn met hun doelen.

In de codegroep verbeelden zijn er ook veel overeenkomsten tussen de leerlingen. Op het aspect helderheid geven vijf leerlingen bij het eerste interview aan dat de toekomst nog vaag of niet helder is voor hen. Chris geeft hierbij een ambivalent antwoord, want hij geeft enerzijds aan dat hij bepaalde dromen helder voor zich kan zien, maar anderzijds zegt hij ook dat hij geen idee heeft als die dromen niet lukken. Op het aspect actief-passief geven vier leerlingen aan nog niet actief bezig te zijn met de toekomst, passief dus, Femke geeft daarentegen aan elke dag wel actief bezig te zijn met de toekomst. Eva geeft een tegenstrijdig antwoord en zegt zowel actief als passief bezig te zijn met de toekomst. Bij het aspect nadenken geven vijf leerlingen aan niet vaak of wel eens na te denken over de toekomst. Chris geeft daarentegen aan vaak aan zijn hoofddroom te denken, maar zegt omgekeerd ook niet na te denken over de toekomst. Wat betreft het aspect praten, geven vijf leerlingen aan niet veel of soms met hun ouders te praten, Eva en Femke praten daarnaast ook met hun vrienden over de toekomst. Eén leerling, Anne, geeft aan veel over de toekomst te praten.

Binnen de codegroep ervaring zijn er ook veel overeenkomsten tussen de leerlingen. Met betrekking tot de code belang geven vier leerlingen aan dat ze de toekomst en toekomstverbeelding belangrijk vinden. Daphne geeft aan het “niet zo” belangrijk te vinden en Chris geeft een paradoxaal antwoord. Zo zegt hij de toekomst heel belangrijk te vinden, maar het verbeelden ervan niet. Op het aspect van gevoel geven vijf leerlingen aan positieve gevoelens te ervaren, fijn en leuk zijn termen die naar voren komen. Daphne voegt hieraan toe dat ze er nieuwsgierig van wordt en Femke noemt ook een spannend gevoel. Chris zegt eerst dat hij geen gevoel ervaart bij de toekomst, het boeit hem niet echt, maar hij zegt ook blij te worden bij de droom van profvoetballer. Met betrekking tot het aspect moeilijkheidsgraad gaven alle zes de leerlingen aan dat ze het verbeelden van de toekomst ervoeren als moeilijk of lastig.

Binnen de deductieve codegroep houdingen werden vijf leerlingen ingedeeld in de open houding, twee in de controlerende houding en één volledig en één lichtelijk in de intrinsieke houding. De leerlingen stonden dus vooral open voor een onbekende toekomst. Geen van de leerlingen leek de begrip houding te hebben.

Toekomstverbeelding: Veranderingen

Er kan gezegd worden dat in de codegroep dromen de aspecten dromen en doelen niet veranderd zijn. Alle leerlingen gaven aan dat ze nog steeds hetzelfde wilden en dit op dezelfde manier hadden opgedeeld in doelen, als het daar helder genoeg voor was.

In de codegroep verbeelden lijkt wel het een en ander veranderd te zijn na het kunsteducatieproject en het onderzoek. Met betrekking tot het aspect helderheid heeft de helft van de leerlingen een verandering gerapporteerd. Zo zeggen Anne, Daphne en Eva dat de toekomst voor hen helderder is geworden, voor Bart, Chris en Femke is dit niet zo. Wat het aspect praten betreft, heeft Anne aangegeven er achteraf meer over te praten. Wat verder opviel bij dit aspect is dat drie leerlingen bij het tweede interview op de vraag met wie ze over de toekomst praten, antwoordden dat ze er met

zichzelf over praten. Bart, Daphne en Femke zeiden dit, maar noemden dit niet bij het eerste interview. Verder gaven Chris en Eva aan dat er geen verandering had plaatsgevonden op het gebied van praten. Met betrekking tot het aspect nadenken gaf iedereen aan dit meer te doen tijdens het project en onderzoek. Ze waren dus actiever met de toekomst bezig. Anne, Daphne, Eva en Femke gaven echter na afloop aan meer na te denken over de toekomst dan voorheen. Verder gaven Bart, Daphne en Femke tijdens het tweede interview aan het invullen van een intentie in de ochtend, zoals ze deden bij de app, te ervaren als prettig en dit na afloop van het gebruik van de app nog steeds wel eens te doen.

In de codegroep van ervaring heeft ook een aantal veranderingen plaatsgevonden. Met betrekking tot het aspect van belang gaven Daphne en Femke aan toekomstverbeelding achteraf belangrijker te vinden dan voorheen. De andere vier leerlingen gaven aan dat hun opvatting over het belang van toekomstverbeelding niet is veranderd. Sommigen ervaarden toekomstverbeelding van tevoren als belangrijk en achteraf ook, anderen vonden het aanvankelijk niet belangrijk en later ook niet. Bij de ervaringen in het aspect gevoel zijn geen veranderingen gerapporteerd: positieve gevoelens bleven positief, spannende gevoelens bleven spannend en geen gevoelens bleven geen gevoelens. Bij het aspect moeilijkheidsgraad gaf alleen Daphne aan dat het minder lastig was geworden om de toekomst te verbeelden. Door de andere vier leerlingen werd het nog steeds ervaren als moeilijk. Verder valt het op dat in de codegroep houdingen er bij geen enkele leerling een verandering heeft plaatsgevonden naar een andere houding. Alleen bij Daphne zijn er twee houdingen bijgekomen, verder zijn de houdingen bij alle leerlingen hetzelfde gebleven.

De ervaringen en de veranderingen zijn erg verschillend per leerling. Wat opvalt is dat de inhoud van de dromen en doelen bij geen enkele leerling veranderd is, maar hoe hiermee omgegaan wordt vaak wel. Daarbij lijkt de ervaring van het verbeelden van de toekomst ook niet veel veranderd te zijn. Voor een overzicht van de veranderingen en gelijkenissen, zie Tabel 3.

Tabel 3: Veranderingen en Gelijkenissen in de Aspecten van Toekomstverbeelding.

	Anne	Bart	Chris	Daphne	Eva	Femke
Dromen	G	G	G	G	G	G
Doelen	G	G	G	G	G	G
Helderheid	V	G	G	V	V	G
Actief-Passief	V	G	G	V	V	V
Nadenken	V	V	G	V	V	V
Praten	V	V	G	V	G	V
Belang	G	G	G	V	G	G
Gevoel	G	G	G	G	G	G
Moeilijkheidsgraad	G	G	G	V	G	G

Uitleg: G = (Soort)Gelijk, V = Verandering

Conclusies en Discussie

De hoofdvraag die in het begin van dit onderzoek gesteld is, luidt ‘Op welke manier maken jongeren gebruik van de toekomst?’. Deze vraag kan nu beantwoord worden door de deelvragen te bespreken.

Deelvraag 1: Wat is de inhoud van de toekomstverbeeldingen van jongeren?

De instructie van de brieven vroeg de leerlingen om zichzelf voor te stellen in de toekomst en hier iets over te schrijven aan iemand. Sools et al. (2015) noemen dit in hun artikel ‘retrospective evaluation’, een evaluatie met terugwerkende kracht. Het is typerend voor dit soort brieven om gebeurtenissen en ervaringen niet alleen te vertellen, maar hier wordt ook een expliciete betekenis aan gegeven door toegevoegde evaluatieve of expressieve zinnen. Vijf leerlingen hebben in hun brieven gedemonstreerd dit te kunnen. Eén leerling demonstreerde een andere manier van narratieve toekomstverbeelding. Anne schreef haar tweede brief namelijk aan haar toekomstige zelf. Sools et al. (2015) noemen deze manier ‘prospective intentional orientation’. Dit is een intentionele oriëntatie op wat iemand verwacht dat er gaat komen. In dit soort brieven worden toekomstige intenties en wensen geuit, in plaats van een narratieve verbeelding van een toekomstige situatie die werkelijkheid is geworden (Sools et al., 2015).

Verder zijn zeven van de twaalf brieven geschreven vanuit toekomsten waar de leerlingen 26 tot 35 jaar oud zijn. Dit sluit aan bij de resultaten van Nurmi (1991). Hij ontdekte dat de toekomstverbeelding van jongeren vooral gaat over doelen en interesses die ze aan het einde van het tweede en het begin van het derde decennium gerealiseerd willen hebben.

De inhoud van de dromen en doelen van de leerlingen gaan voornamelijk over werk, opleidingen en relaties. Deze resultaten komen grotendeels overeen met de literatuur, zo blijkt uit het onderzoek van Perry en Vance (2010) dat de toekomstverbeelding van jongeren gaat over mogelijke carrières. Verder blijkt zowel uit hun onderzoek als uit dat van Oyserman en Fryberg (2006) dat de toekomstverbeelding van jongeren betrekking heeft op academische en educatieve domeinen, zoals vier leerlingen ook rapporteerden. Daarnaast blijkt uit het onderzoek van Oyserman en Fryberg (2006) dat toekomstverbeelding in de adolescentie vaak betrekking heeft op interpersoonlijke domeinen, dus toekomstige relaties met anderen, zoals het hebben van een gezin waar drie leerlingen aangaven over te dromen. Deze resultaten tonen ten eerste aan dat jongeren, zonder ingreep van een interventie, zelf al tot op zekere hoogte bezig zijn met het verbeelden van de toekomst. Ten tweede impliceert het dat het in de moderne samenleving vooral als belangrijk wordt ervaren om te focussen op academisch, carrièregericht succes en relaties met anderen.

Voor vervolgonderzoek zou het interessant kunnen zijn om te kijken naar de invloed van de omgeving en op de inhoud van de dromen van jongeren. Dit kan bijvoorbeeld gedaan worden door jongeren op een neutrale locatie te vragen naar hun toekomstverbeeldingen. Een andere manier is door juist op verschillende locaties, die bepaalde associaties teweeg brengen, naar de toekomstverbeelding te vragen. Op die manier kan gekeken worden hoe de omgeving invloed uitoefent op de dromen.

Deelvraag 2: Wat zijn de ervaringen van jongeren met toekomstverbeelding?

De specificiteit van de toekomstbrieven suggereert dat sommige leerlingen tot een bepaalde hoogte in staat zijn een specifieke toekomstige situatie duidelijk voor zich te zien en dit te omschrijven. Verder bleek het dat de toekomst nog relatief onduidelijk is voor de deelnemende jongeren. Daarbij gaven de meeste leerlingen bij het eerste interview aan nog “niet echt” bezig te zijn met de toekomst. De meeste leerlingen zeiden “niet vaak” na te denken over de toekomst. Dit geldt ook voor het praten over de toekomst, veel leerlingen gaven aan er “soms” over te praten. Dit praten gebeurt vooral met de ouders. Dit komt overeen met de bevindingen van Wilks (1986): Hij vond dat jongeren vooral het advies van hun ouders opzoeken voor belangrijke en moeilijke beslissingen op de lange termijn. De meningen en gevoelens van vrienden, daarentegen, werden geacht als belangrijker voor korte termijn beslissingen over minder belangrijke en makkelijkere domeinen. Een belangrijke referentiegroep voor jongeren is dus hun ouders. Zo ook bij het verbeelden van de toekomst voordat ze hiermee bezig gaan in een kunsteducatieproject.

De meerderheid van de leerlingen gaf aan de toekomst en het verbeelden ervan als belangrijk te ervaren. Daarbij gaf dezelfde meerderheid aan positieve gevoelens te ervaren bij het verbeelden van de toekomst. Verder gaven alle leerlingen aan dat zij toekomstverbeelding ervaren als lastig. Toekomstverbeelding wordt dus ervaren als een moeilijke, maar belangrijke en positieve capaciteit. Dit lijkt overeen te komen met de claims van Miller (2015). Hij zegt dat het lezen van de toekomst een belangrijk proces is, maar ook dat dit nog niet voldoende gedaan wordt. De ervaren moeilijkheidsgraad van toekomstverbeelding kan een verklaring zijn voor het analfabetisme in het lezen van de toekomst volgens Miller.

Een praktische implicatie van deze bevinding is dat scholen bijvoorbeeld ondersteuning kunnen bieden bij het verbeelden van de toekomst, waardoor het een normaler en makkelijker proces wordt. Door deze ondersteuning worden leerlingen gestimuleerd om te denken aan de toekomst, wat meer helderheid kan bieden in hun toekomstverbeelding. Daarnaast rapporteerden de leerlingen positieve gevoelens te ervaren bij toekomstverbeelding, wat dus kan zorgen voor een positievere sfeer op de school.

De houdingen die de leerlingen ten opzichte van de toekomst vertonen zijn grotendeels open en afwachtend. In de literatuur wordt niet veel gezegd over daadwerkelijke ervaringen met toekomstverbeelden. Sools en Mooren (2012) geven daarentegen wel aan dat er meerdere houdingen ten opzichte van toekomstverbeelding denkbaar zijn. Dat betekent dat de ervaring met toekomstverbeelding buitengewoon persoonlijk is, zo dus ook die van de deelnemende leerlingen. De grotendeelse overeenkomst in de gerapporteerde ervaringen van de leerlingen kan veroorzaakt zijn door de overeenkomst in onder andere leeftijd, cultuur, opleidingsniveau en woonplaats van de leerlingen. Het kan voor vervolgonderzoek interessant zijn om een vergelijking te maken tussen de ervaringen van jongeren met toekomstverbeelding in grotere en kleinere steden. Daarnaast is er nu

onderzoek gedaan naar een havo-vwo-school, maar het kan ook interessant zijn om te kijken naar verschillen tussen de ervaringen van jongeren op verschillende opleidingsniveaus.

Een andere beperking van dit onderzoek was de tijdslimiet die zat aan dit onderzoek, waardoor de interviews zijn gehouden door twee onderzoekers. De interviews zijn echter wel gecodeerd door één onderzoeker. Er is dus geen kwestie met interbeoordelaarsbetrouwbaarheid. De manier van dataverzameling is lastig: doordat de interviews semigestructureerd waren kregen de leerlingen veel vrijheid om te praten over wat voor hen relevant was en kon er op deze manier een inzicht verkregen worden in hun ervaringen. Het lastige hierbij is, dat de twee onderzoekers konden doorvragen en inhaken op andere onderdelen en daardoor kan het zijn dat bepaalde onderwerpen in het ene interview meer belicht werden dan in andere. Een volledig gestructureerd interview lijkt hier echter geen oplossing voor, omdat a) onderzoek naar dit onderwerp nog in de kinderschoenen staat en alle input dus van belang is en b) omdat de nadruk juist ligt op de ervaring en kennis van de leerlingen. Dit tweede gaven de leerlingen aan te ervaren als prettig. De afwezigheid van een kans om het fout te doen was erg positief. Vanwege de tijdslimiet was het bij dit onderzoek echter nodig om twee onderzoekers in te zetten voor het interviewen. Een mogelijkheid is om te zorgen voor meer overeenstemming in de onderzoekers' verwachtingen van de interviews. Door bijvoorbeeld voor elk interview samen te bespreken wat verwacht wordt, kan er een betere overeenstemming bereikt worden tussen de onderzoekers. Op deze manier kunnen in de loop van het onderzoek de verwachtingen ook worden aangepast op inmiddels verkregen informatie.

Deelvraag 3: Hoe ontwikkelen de inhoud van, en de ervaringen met de toekomstverbeeldingen door de deelname aan een kunsteducatieproject en onderzoek hiernaar?

De specificiteit van de toekomstbrieven is grotendeels stabiel gebleven. De ervaring met narratieve toekomstverbeelding op dit aspect lijkt dus niet beïnvloed door de deelname aan het kunsteducatieproject of het onderzoek. Verder gaven de leerlingen, wat betreft hun dromen, aan nog steeds hetzelfde te willen bereiken op dezelfde manier. De dromen en doelen van de leerlingen zijn dus niet veranderd door deelname aan een kunsteducatieproject. Anders gezegd, actiever bezig zijn met de toekomst heeft geen invloed op de inhoud van de toekomstverbeelding.

Na het kunsteducatieproject is voor de helft van de leerlingen de toekomst helderder is geworden. Achteraf kunnen ze de toekomst dus beter voor zich zien. Over het algemeen praten de leerlingen na het project en onderzoek niet meer over de toekomst dan ervoor. De meerderheid gaf daarentegen achteraf wel aan meer na te denken over de toekomst. Wat hierbij opviel was dat een aantal leerlingen bij het tweede interview aangaf meer met zichzelf te praten over de toekomst. Hierbij lijkt het dus dat er een gedeeltelijke verschuiving heeft plaatsgevonden binnen hun referentiegroep van de ouders naar zichzelf. Ze lijken in de loop van het kunsteducatieproject en het onderzoek meer handvaten gekregen te hebben om zelfstandiger over de toekomst na te denken.

Wat betreft de ervaring van het verbeelden van de toekomst lijkt er weinig verandering te hebben plaatsgevonden. De meerderheid gaf achteraf aan toekomstverbeelding niet belangrijker te vinden dan voorheen. Verder was het gevoel bij het denken over de toekomst gelijk gebleven bij alle leerlingen, alsook de moeilijkheidsgraad van het verbeelden voor de meerderheid. Er kan gezegd worden dat de ervaringen met toekomstverbeelding niet veranderen door de deelname aan een kunsteducatieproject. De deelnemende jongeren lijken een bepaalde opvatting te hebben en houden deze aan.

Bij de houdingen van de leerlingen ten opzichte van de toekomst lijkt er een versterking plaats te hebben gevonden in de voorkeurshouding. Zo hebben alle leerlingen in het tweede interview nog steeds dezelfde houding naar de toekomst, alleen is deze verdiept. Bart bijvoorbeeld, geeft aan nu niet alleen doelen te stellen, maar er ook meer moeite te doen om deze tot vervulling te brengen. Zijn controlerende houding is dus versterkt en verder uitgewerkt. Dit is bij alle zes de leerlingen gebeurd. Ze hadden een bepaalde houding ten opzichte van de toekomst en hebben die uitgewerkt. Ze gaan door in hetzelfde spoor waar ze al in zaten. Dit gaat in tegen de theorie van Miller (2015) waarin hij claimt dat mensen die beter worden in het lezen van de toekomst, ook flexibeler worden in de manieren van het gebruik maken van de toekomst. Volgens Miller is een futures literate mens iemand die in staat is uit verschillende manieren van anticipatie te kiezen en deze in te zetten afhankelijk van de situatie en zijn/haar intenties. Dit zien we echter niet gebeuren bij de deelnemende leerlingen. Zij worden meer vaardig in hun eigen voorkeurshouding, maar niet meer vaardig in de zin van flexibel en pluriform omgaan met de toekomst. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat de leerlingen in het kunsteducatieproject en het onderzoek algemeen werden gestimuleerd om bezig te gaan met de toekomst, maar niet op een bepaalde manier. Het zou hierbij dus interessant kunnen zijn om leerlingen te leren en uit te dagen om een andere houding aan te nemen. Dit kan bijvoorbeeld gedaan worden door in de lessen de doelgerichte en controlerende leerlingen op een open manier de toekomst te laten verbeelden. En soortgelijk de jongeren die een open houding hebben, uitdagen de toekomst op te delen in concrete subdoelen. Door meerdere manieren te proberen kunnen ze mogelijklerwijs leren wat voor hun het beste werkt.

Het antwoord op de vraag hoe de inhoud van en de ervaringen met toekomstverbeeldingen veranderen bestaat uit meerdere componenten. Ten eerste vindt er geen verandering plaats in de inhoud van de toekomstverbeeldingen van de leerlingen. In de ervaringen met toekomstverbeelding daarentegen vindt bij de meerderheid wel een verandering plaats. Zoals het NACCCE (1999) dus claimt, heeft kunsteducatie inderdaad nut en kan het ervoor zorgen dat jongeren leren omgaan met de groeiende complexiteit en diversiteit van de huidige maatschappij. Als methodologische kanttekening moet hierbij genoemd worden dat er geen controlegroep was waardoor geen eenduidige oorzaak gegeven kan worden voor deze verandering. Bovendien viel het in de evaluatieve interviews op dat de deelnemende leerlingen het onderzoek zagen als een toevoeging aan het kunsteducatieproject. Het opschrijven van een toekomstige situatie in de brieven, het verwoorden van dromen in de interviews

en de continue reflectie gefaciliteerd door de applicatie heeft de leerlingen dus geholpen bij het beter worden in het gebruiken van de toekomst binnen hun eigen houding. Het kunsteducatieproject zou wellicht meer invloed kunnen hebben als de componenten uit het onderzoek worden geïntegreerd, waardoor het project intensiever wordt. Voor vervolgonderzoek is het interessant om te kijken aan welke component de leerlingen het meest hebben voor het leren lezen van de toekomst.

Hoofdvraag: Op welke manier maken jongeren gebruik van de toekomst?

Toekomstverbeelding is volgens de literatuur een belangrijke capaciteit die veel functies kan vervullen. De adolescentie is een fase waarin jongeren zoeken naar hun identiteit en een richting voor hun gedrag. Toekomstverbeelding lijkt dit te kunnen verschaffen. Een manier om te leren om gebruik te maken van de toekomst is door middel van kunsteducatie. Uit dit onderzoek is gebleken dat de toekomstverbeelding van jongeren vooral gaat over latere beroepen, opleidingen, relaties en bepaalde eigenschappen zoals geluk en zelfverzekerdheid. De inhoud van deze dromen is niet veranderd door de deelname aan het kunsteducatieproject of het onderzoek. Zonder interventies geven de leerlingen aan dat hun ervaringen met toekomstverbeelding betrekking hebben op een vage toekomst. Ze geven aan er relatief weinig mee bezig te zijn. Ze vinden het verbeelden belangrijk en fijn, maar ook moeilijk. De ervaring van de toekomstverbeelding is, in tegenstelling tot de inhoud, op sommige gebieden wel veranderd door deelname aan het kunsteducatieproject en het onderzoek. Zo geeft een aantal leerlingen aan dat de toekomst helderder is geworden en dat ze er achteraf meer over nadenken. Ze geven aan dat het belang, het ervaren gevoel en de moeilijkheidsgraad van toekomstverbeelding hetzelfde is gebleven. De leerlingen lijken allemaal vaardiger en zekerder te zijn geworden in hun voorkeurshouding ten opzichte van de toekomst.

Kortom, jongeren maken uit zichzelf weinig gebruik van de toekomst. Als ze het doen is het vaak impliciet en lijkt het niet de functies te hebben die in de literatuur naar voren komt. Door middel van een kunsteducatieproject en een intensief onderzoek kunnen jongeren, in zekere mate, leren om meer gebruik te maken van de toekomst. De deelnemende leerlingen hebben gedemonstreerd dat het lezen van de toekomst kan werken als een gids voor huidig gedrag, zoals Miller (2015) claimt. Daarnaast gaven de leerlingen ook aan dat het verbeelden van de toekomst ze motiveerde, wat overeenkomt met de bevindingen van Sools et al. (2016). Concluderend kan gezegd worden dat toekomstverbeelding bepaalde belangrijke functies kan vervullen, zeker in een onzekere periode zoals de adolescentie. Daarbij lijkt kunsteducatie een mogelijke manier om deze capaciteit aan te leren, te stimuleren en uit te dagen. Je verheugen op de toekomst is niet alleen prettig, het is ook nog nuttig.

Literatuur

- Bohlmeijer, E. (2007). *De verhalen die we leven*. Narratieve psychologie als methode.
- Cornish, E. (2004). *Futuring: The exploration of the future*. World Future Society.
- Csikszentmihalyi, M. (2011). *Handbook of research methods for studying daily life*. Guilford Press.
- Drever, E. (1995). *Using Semi-Structured Interviews in Small-Scale Research. A Teacher's Guide*.
- Kao, G., & Tienda, M. (1998). Educational aspirations of minority youth. *American journal of education*, 106(3), 349-384.
- Markus, H., & Nurius, P. (1986). *Possible selves*. *American psychologist*, 41(9), 954.
- Miller, R. (2015). Learning, the future, and complexity. An essay on the emergence of *futures literacy*. *European Journal of Education*, 50(4), 513-523.
- National Advisory Committee on Creative and Cultural Education. (1999). *All Our Futures: Creativity, Culture and Education*. Geraadpleegd van <http://www.readyunlimited.com/wp-content/uploads/2013/02/all-our-futures1.pdf>.
- Nurmi, J. E. (1991). How do adolescents see their future? A review of the development of future orientation and planning. *Developmental review*, 11(1), 1-59.
- Opdenakker, R. (2006, September). Advantages and disadvantages of four interview techniques in qualitative research. In *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research* (Vol. 7, No. 4.)
- Oyserman, D., & Fryberg, S. (2006). The possible selves of diverse adolescents: Content and function across gender, race and national origin. *Possible selves: Theory, research, and applications*, 2(4), 17-39.
- Perry, J. C., & Vance, K. S. (2010). Possible selves among urban youths of color: An exploration of peer beliefs and gender differences. *The Career development quarterly*, 58(3), 257-269.
- Rosenberg, M. (2015). *Society and the adolescent self-image*. Princeton university press.

- Shiffman, S., Stone, A. A., & Hufford, M. R. (2008). Ecological momentary assessment. *Annu. Rev. Clin. Psychol.*, 4, 1-32.
- Sools, A. M., Borgmann, T., & de Kleine, E. (2016). De zin van vervreemdende toekomstverbeelding: Brief vanuit de toekomst. *Tijdschrift positieve psychologie*, 2016(3).
- Sools, A., & Mooren, J.H. (2012). Towards Narrative Futuring in Psychology: Becoming Resilient by Imagining the Future. *Graduate journal of social science*, 9(2).
- Sools, A. M., Triliva, S., Fragkiadaki, E., & Tzanakis, M. (2017). De casus van het Griekse Referendum in 2015: Persoonlijke toekomstverbeelding als prospectief reflectie-instrument. *Tijdschrift voor Positieve Psychologie*, 2(10), 26-31.
- Sools, A. M., Tromp, T., & Mooren, J. H. (2015). Mapping letters from the future: Exploring narrative processes of imagining the future. *Journal of health psychology*, 20(3), 350-364.
- Ten Hagen, N. (2018). *De ontwikkeling van mentaal tijdreizen in het dagelijks leven van jonge adolescenten: Een reis naar de toekomst* (Bachelor thesis). Geraadpleegd van <http://essay.utwente.nl/view/faculty/BMS.html>.
- Wilks, J. (1986). The relative importance of parents and friends in adolescent decision making. *Journal of Youth and Adolescence*, 15(4), 323-334.

Bijlage 1: Instructie Toekomstbrief

AANWIJZINGEN VOOR HET SCHRIJVEN VAN DE BRIEF VANUIT DE TOEKOMST

De volgende aanwijzingen zijn bedoeld als tips en inspiratie om je een idee te geven wat de bedoeling is van de brief. Voel je vrij om de brief op je eigen manier te schrijven, precies zoals bij jou past! We nodigen je uit om volop je verbeeldingskracht te gebruiken: Bedenk dat het gaat om iets wat nog niet gebeurd is en dat het een kans is om je voor te stellen wat er zou kunnen gebeuren in de toekomst. Denk niet teveel na, maar schrijf op wat spontaan in je opkomt. Je kunt het niet fout doen, want jouw brief is uniek en altijd goed.

Waar en wanneer

Stel je voor dat je in een tijdmachine stapt waarmee je naar de toekomst reist.

Stel je voor waar en wanneer je je bevindt als je in de toekomst bent aangekomen.

Wanneer: Het tijdstip in de toekomst bepaal je zelf, dit kan 1 uur, dag, een week, of jaren later zijn.

Waar: Voorbeelden van de plaats, plek of ruimte in de toekomst waar je aan kunt denken zijn Nederland, een ander land, de ruimte; in je eigen huis of tuin, buitenshuis, in de natuur, in de stad, op het water, in de lucht; een plek met veel andere mensen of juist een lege ruimte; een kleurrijke ruimte? Een lawaaiige ruimte of stille? etc.

Wat?

Stel je zo levendig mogelijk voor dat een gewenste situatie is uitgekomen (bijvoorbeeld: een wens of droom is uitgekomen, je hebt een doel bereikt dat je belangrijk vindt, of je hebt om leren gaan met een moeilijke situatie). Hoe ziet die gewenste situatie eruit? Wie is aanwezig? Hoe zie jij eruit? Hoe voel je je? Wat gebeurt er? Vertel jouw verhaal van die situatie en vertel hoe je daar gekomen bent en hoe je (dan) op het leven van nu terugkijkt. Je schrijft de brief dus vanuit de toekomst, alsof de situatie al werkelijkheid is geworden.

Aan wie?

Bedenk aan wie je de brief wil schrijven en sluit af met een boodschap aan die persoon of personen:

- aan je huidige ik (je geeft dan een wijze, vrolijke, of andere positieve boodschap aan jezelf)
- aan iemand anders (bijvoorbeeld een vriendje of vriendinnetje, de minister-president, je leraren, je ouders, je toekomstige kind of kleinkind, de toekomstige generaties)

De brief is niet langer dan 400 woorden (ongeveer 1 A4)

Bijlage 2: Informatiebrief Ouders/Verzorgers

Informatiebrief 'Reis naar de Toekomst'-onderzoek

Beste leerling en ouder/verzorger,

Het Reis-naar-de-Toekomst onderzoek

Binnenkort zal op het Kottenpark het ODD-project (*Over Doelen & Dromen – project*) beginnen. Vanuit de universiteit Twente zal onderzoek plaatsvinden om de toekomstvaardigheden van leerlingen die aan het ODD-project deelnemen in kaart te brengen. Toekomstvaardigheden zijn de vaardigheden die mensen gebruiken om hun toekomst voor zich te zien en deze voorstelling te gebruiken voor beslissingen in het dagelijks leven. Het plannen van een uitstapje, het oriënteren op je loopbaan, en het dromen over een leukere relatie zijn allemaal vormen van alledaagse toekomstverbeelding. In de huidige snel veranderende samenleving, wordt in toenemende mate een beroep gedaan op toekomstvaardigheden. Maar hoe deze vaardigheden in het dagelijks leven worden ingezet door jongeren, en bijvoorbeeld bij tegenslagen standhouden of veranderen, weten we nog niet. Deelname van leerlingen is onmisbaar voor ons onderzoek.

Wat wordt verwacht van de leerling en van de ouder/verzorger?

We zoeken voor het onderzoek gemotiveerde leerlingen die het leuk en nuttig vinden om een bijdrage te leveren aan wetenschappelijk onderzoek. Het onderzoek duurt in totaal zeven weken. Aan het begin en einde van deze periode wordt een interview met de leerling gehouden en schrijft hij/zij een 'toekomstbrief'. Ook krijgt de leerling uitleg over een app. Hiermee beantwoordt de leerling voorafgaand, gedurende en na afloop van het ODD-project vijf keer per dag een aantal korte vragen over ervaringen en toekomstverwachtingen.

Informed consent

Bijgevoegd vindt u twee formulieren met 'informed consent', een voor de leerling en een voor de ouder/verzorger. Indien u besluit deel te nemen aan het onderzoek, dan willen we u vragen om beide formulieren ingevuld mee te nemen naar het eerste interview. De informatie en gegevens van de leerlingen zullen anoniem en vertrouwelijk behandeld worden. Verder is het mogelijk om op elk moment te stoppen met het onderzoek zonder dat hier consequenties aan vast zitten.

Wat bieden wij?

De leerling zal een beter inzicht krijgen in de eigen toekomstverbeelding, wat bijdraagt aan de persoonlijke ontwikkeling. Aan het eind van de persoonlijke reis naar de toekomst zullen de leerlingen hun eigen 'reisverslag' krijgen. Tijdens het gehele onderzoek staat de leerling voorop, en er is voluit mogelijkheid tot persoonlijk contact. Naast de afspraken die wij met de leerlingen hebben, is er ook altijd ruimte om ons te benaderen. Wij zullen de leerlingen ondersteunen en helpen waar nodig in nauwe samenwerking met het begeleidingsteam vanuit school. Een financiële vergoeding zal aangeboden worden vanwege de intensiteit van het programma.

Wie zijn wij?

Wij, Naomi ten Hagen en Vera Wonnink, studeren psychologie aan de Universiteit Twente en gaan voor onze bachelorthese het *Reis naar de Toekomst* onderzoek doen. Het onderzoek zal worden uitgevoerd onder begeleiding van Dr. Anneke Sools van het Storylab van de Universiteit Twente. Mocht u vragen hebben over de inhoud van het onderzoek dan kunt u de projectleider mailen a.m.sools@utwente.nl.

Wij hopen u op deze manier voldoende te hebben ingelicht.

Met vriendelijke groet,

Naomi ten Hagen & Vera Wonnink

Namens Anneke Sools

Bijlage 3: Interviewschema Eerste Interview

Inleiding

Het doel van dit interview is om te ontdekken of en hoe mensen van jouw leeftijd bezig zijn met de toekomst. De duur van dit interview kan variëren van een half uur tot anderhalf uur, dat is afhankelijk van hoeveel je kan en wil vertellen. Voor het beantwoorden van de vragen is goed om te onthouden dat er geen foute antwoorden zijn, als je ergens geen antwoord op hebt is dat ook oké.

Thema's

- **nadenken** (veel of weinig)
- **praten** met familie of vrienden
- **termijn** (korte of lange (dichtbij of ver weg)
- **belang** (veel mee bezig, of 'ik zie wel')
- **helderheid** (levendig of vaag, hoe goed kan je het je voorstellen)
- **gevoel** (sterke emoties zoals verdrietig of juist vrolijk of juist geen emoties/neutraal)
- **betrokkenen** (alleen, met relatie, met heel gezin of juist de toekomst van de planeet)

Vragen

1. Wat is jouw droom voor de toekomst?
2. Denk je wel eens over de toekomst na?
3. Hoe belangrijk is je toekomst voor je, hoe actief ben je ermee bezig?
 - Hoe helder zie jij je toekomst? (is het al heel levendig of nog heel vaag)
 - Kan je hier een voorbeeld van geven?
 - Hoe vaak denk je na/ben je bezig met jouw toekomst?
4. Praat je wel eens met je vrienden of familie over de toekomst?
 - Kan je wat voorbeelden geven van zulke gesprekken?
 - Wat voor dingen worden dan gezegd?
 - Hoe vind je het om te praten over de toekomst?
 - Wat voor soort reacties krijg je vaak?
 - Hoe hebben je familie en vrienden een invloed op hoe jou toekomst er later uit gaat zien?
 - Hoe hebben je familie of vrienden invloed op of je praat over de toekomst, en de manier waarop?
5. Stel je ook specifieke doelen om je droom te bereiken?
 - Heb je al concrete plannen gemaakt om die dromen te bereiken?
 - Hoe zien die plannen er dan uit?
6. Als je denkt aan je toekomst, naar welke termijnen kijk je dan vooral?
 - Waarom vind je juist deze termijnen belangrijk?

- Wie spelen er een rol in jou leven op dat moment?
- Hoe zeker ben je over deze toekomst?
- 7. Welk gevoel krijg je bij je toekomst? (sterk zoals verdrietig of vrolijk of juist geen emotie/neutraal)
- 8. Denk je wel eens na over de toekomst van de planeet? Hoe kun jij daaraan bijdragen?

Evaluatie:

- Zou je nog meer willen vertellen? Zijn er nog onderwerpen die je toe zou willen voegen, of hebben we iets vergeten?
- Hoe heb je het interview ervaren?

Bijlage 4: Interviewschema Tweede Interview

Deel 1: Toekomstbrief

- Vragen of leerling toekomstbrief wil voorlezen
- Hoe ging het schrijven van de brief?
- Vergelijking van brieven bij Deel 3

Deel 2: Toekomstverbeelding

- Wat is jouw droom voor de toekomst?
 - Hoe helder/vaag, zeker/onzeker?
 - (Hoe) is dit veranderd ten opzichte van het eerste interview?
 - Hoe belangrijk vind je jouw/deze toekomst?
- Stel je specifieke doelen om je droom te bereiken?
 - Zoals wat?
 - Is dit anders dan voor het onderzoek/project?
- Als je denkt aan je toekomst, naar welke termijnen kijk je dan vooral?
- Welk gevoel krijg je bij je toekomst?
 - (verdrietig, vrolijk of juist geen emotie/neutraal)
- Hoeveel denk je na over je toekomst?
 - (Hoe) is dit veranderd?
- Met wie praat je over je toekomst?
 - Hoe praat je er dan over?
 - Hebben zij er invloed op? (positief/negatief)
- Over wiens toekomst denk je na?
 - Ouders, broertjes, zusjes, Nederland, planeet
- Heb je nog verdere toevoegingen, dromen, veranderingen die je wil bespreken?
- Andere vragen

Deel 3: Evaluatie

- Hoe heb je het project (Over doelen en dromen) ervaren?
 - Wat vond je positief en wat negatief?
 - Wat heb je ervan geleerd?
 - Wat had je graag anders gezien?
- Hoe heb je het onderzoek ervaren?
 - Wat vond je positief en wat negatief?
 - Wat had je graag anders gezien?
 - Wat zou je toevoegen/weglaten?
- Wat heb je geleerd in de afgelopen weken?
 - persoonlijk, emotioneel, gevoel binnen de klas

- Vind je dat je anders over dingen na bent gaan denken/voelen? Zo ja, waaraan ligt dat dan?
- Komen verschillen door het project of door het onderzoek (app, interviews, brieven)?
- Wat heb je geleerd van het werken met de app, wat is er door de app veranderd?
- Wat heb je geleerd van de interviews, wat is er veranderd door de interviews?
- Wat heb je geleerd van de toekomstbrieven, wat is er veranderd door de brieven?
- Vond je dat er een verschil tussen je toekomstbrieven zat?
 - Wat voor verschil?
 - Hoe komt dit verschil?
- Wat vind je ervan om (zo) met de toekomst bezig te zijn?
 - Hoe belangrijk vind je het om na te denken over de toekomst?
 - Wat vond je hiervan voor het project en het onderzoek?
- Zijn er verder nog dingen die je over het project of het onderzoek wil zeggen?
- Andere vragen